

AKİF VƏLİYEV

**TORPAQ İSTEHSAL
VASİTƏSİ KİMİ:**

Əsas müddəalar,
nəticələr, tövsiyə və təkliflər

**“Şərq-Qərb”
Bakı – 2011**

*Kitab Azərbaycan Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və
Təşkili İnstitutu Elmi Şurasının 2011-ci il 07 yanvar tarixli
qərarı ilə nəşr olunur*

Elmi redaktor:

İsa Hüseyn oğlu Aliyev
iqtisad elmləri doktoru, professor

Rəyçi:

Xansuvar Fərzəli oğlu Cəfərov
texnika elmləri doktoru, professor

**Akif Həmzə oğlu Vəliyev. «Torpaq istehsal vasitəsi kimi:
əsas müddəalar, nəticələr, tövsiyə və təkliflər».**

Bakı, “Şərq-Qərb” Nəşriyyat evi, 2011, 84 səh.

Kitabda istehsal vasitəsi kimi torpaqların əsas xüsusiyyətlərinin və torpaq münasibətlərinin formalaşmasının, torpaq və su ehtiyatlarından, kənd təsərrüfatında istifadənin mövcud vəziyyətinin, torpaqların istehsal-iqtisadi aspektlərinin qiymətləndirilməsinin, torpaqdan və sudan istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi yollarının qısa xülasəsi verilmişdir. Eyni zamanda kitabçada qeyd edilən müddəalar üzrə əldə olunmuş nəticələr, tövsiyə və təkliflər öz əksini tapmışdır.

Kitab kənd təsərrüfatı sistemində çalışan mütəxəssislər və elmi işçilər, tələbələr, torpaqşünaslar, sahibkarlar, təsərrüfat rəhbərləri və digər oxucular üçün nəzərdə tutulmuşdur.

ISBN 978-9952-34-678-7

© Akif Vəliyev, 2011

© “Şərq-Qərb” Nəşriyyat evi, 2011

MÜNDƏRİCAT

Giriş.....	4
I fəsil. İstehsal vasitəsi kimi torpağın əsas xüsusiyyətləri və torpaq münasibətlərinin formalaşması.....	7
II fəsil. Torpaq və su ehtiyatları, onların kənd təsərrüfatında istifadə vəziyyəti.....	23
III fəsil. Torpaqların istehsal iqtisadi aspektləri və onların qiymətləndirilməsi.....	37
IV fəsil. Torpaqdan və sudan istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri.....	54
V fəsil. Nəticələr.....	66
VI fəsil. Təvsiyə və təkliflər.....	75
Ədəbiyyat.....	80

GİRİŞ

Torpaq – insanlara yaşamalarını təmin etmək üçün bəxş edilən başlıca təbii sərvətdir. Ona görə də, tarix boyu onun istifadəsi və mühafizəsi, münbitliyinin qorunması və artırılması, bunu dərk edən insanların daima diqqət mərkəzində olmuşdur.

Dünyanın inkişaf tarixi də sübut edir ki, hansı ölkədə torpağa istismarcasına və laqeyd münasibət göstərilibsə, bir müddətdən sonra həmin ölkə aclıq və səfalətə düşər olmuş, ərzaq təhlükəsi problemi ilə üz-üzə qalmışdır. XX əsrin 80-ci illərində Sovetlər İttifaqında baş verən iqtisadi böhran da məhz bunun bariz nümunəsidir. Planlı iqtisadiyyat sistemi ilə inkişaf etsə də, həmin illərdə mülkiyyət münasibətlərinə toxunmadan aparılan «yenidənqurma» siyasəti Sovetlər İttifaqını düşdüğü iqtisadi böhrandan xilas edə bilmədi, nəticədə bu nəhəng ölkə dağıldı və onun yerində ayrı-ayrı müstəqil ölkələr yarandı. Müstəqillik əldə edən hər bir ölkə özünün siyasi-iqtisadi inkişaf kursunu müəyyən etdi. Bu əsasda respublikamız da demokratik inkişaf və bazar iqtisadiyyatı kursunu seçdi.

Yenicə müstəqillik qazanan digər respublikalarda olduğu kimi, Azərbaycanda da ictimai-siyasi, eləcə də sosial-iqtisadi həyatın bütün sahələrində əsaslı dəyişikliklər baş verdi. İlk əvvəllər bu dəyişiklik bütün sahələrdə, xüsusilə iqtisadiyyatda, o cümlədən onun ən vacib tərkib hissəsi sayılan kənd təsərrüfatında da tənəzzüllə müşahidə olundu. Respublikamızın müharibə şəraitində olması, başqa respublikalarla iqtisadi sistemdə mövcud olan geniş və hərtərəfli əlaqələrin birdən-birə kəsilməsi bu böhranı daha da dərinləşdirdi.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatının inkişafı üçün əlverişli torpaq-iqlim şəraitinin, zəngin təbii sərvətlərin, kifayət qədər enerji ehtiyatlarının və əmək resurslarının, habelə yüksəkixtisaslı kadr potensialının olmasına baxmayaraq, Sovetlər dönəminin son

illəri və müstəqilliyimizin ilk illərində kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı aşağı düşür, istehsalla məşğul olan təsərrüfatların fəaliyyəti zərərlə başa gəlirdi, işsizlik artır, miqrasiya prosesi getdikcə genişlənirdi. Böhrandan çıxmaq üçün müxtəlif yollar axtarılır və bu istiqamətdə dünya ölkələrinin inkişaf təcrübəsi geniş öyrənilirdi.

İnkişaf etmiş ölkələrin təcrübəsi göstərir ki, dünya tarixində iqtisadi böhran vəziyyətinə düşmüş bir çox ölkələr bazar iqtisadiyyatı qanunlarına uyğun olaraq, iqtisadiyyatı sərbəstləşdirmək, istehsal vasitələri üzərində xüsusi mülkiyyəti təmin etmək, sahibkarlığın inkişafına geniş imkanlar yaratmaq yolu ilə düşdüyü böhrandan uğurla çıxmış və qısa müddətdə iqtisadi inkişafa nail olmuşlar.

Bu təcrübəyə əsaslanan respublikamız da iqtisadiyyatın bütün sahələrində, o cümlədən aqrar sektorda islahatların həyata keçirilməsinə start verdi. 1990-cı illərin əvvəllərindən başlayaraq (xüsusilə, 1995–1997-ci və sonrakı illər) respublikada aqrar islahatları həyata keçirmək üçün zəruri olan bir çox qanunlar və nomrativ-hüquqi aktlar qəbul edildi. Bununla da, islahatların qanunvericilik təminatı yaranmış oldu və onun gedişi xeyli sürətləndi.

Əsasən, 1995-ci ildən başlayan aqrar islahatların və bu sahənin inkişafı ilə bağlı qəbul edilmiş bir sıra Dövlət Proqramlarının, eləcə də aidiyyəti üzrə hazırlanmış müvafiq tədbirlərin uğurla həyata keçirilməsi nəticəsində kənd təsərrüfatının bir çox sahələri üzrə məhsul istehsalı xeyli artmış, ümumilikdə aqrar sektorda inkişaf meyillərinə nail olunmuşdur.

Bununla belə, problemlər hələ də mövcuddur, aqrar sahədə iqtisadi fəaliyyətin atributu olan sahibkarlığın inkişafı, səmərəli təsərrüfatçılıq sisteminin formalaşdırılması, getdikcə artan əhalinin kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbatının və ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi, ixrac yönümlü istehsalın artırılması indiki mərhələdə aqrar iqtisad elminin qarşısında duran başlıca problemlərdəndir. Bu problemlərin həlli elmi cəhətdən əsaslandırılmış bir çox kompleks tədbirlər sisteminin

ardıcıl olaraq həyata keçirilməsini tələb edir. Şübhəsiz ki, belə kompleks tədbirlər sisteminin əsasını kənd təsərrüfatında başlıca istehsal vasitəsi hesab olunan torpaq və su ehtiyatlarının tədqiqi, onlardan istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin artırılması məsələləri təşkil edir.

Torpaqdan istifadənin iqtisadi səmərəliliyini yüksəltmək məqsədi ilə torpaq istifadəçiliyinin inkişaf tarixinə nəzər yetirmək, yeni torpaq-mülkiyyət münasibətlərinin formalaşdırılmasının hüquqi və elmi-iqtisadi əsaslarını araşdırmaq, torpaqdan və əkin suyundan istifadənin mövcud vəziyyətini təhlil etmək, torpaqların ekoloji-iqtisadi xüsusiyyətlərinin kənd təsərrüfatı istehsalına təsirini müəyyən etmək mühüm elmi-nəzəri və praktiki əhəmiyyət kəsb edir.

Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar torpaq münasibətlərinin əsas istehsal iqtisadi aspektlərini müəyyənləşdirməyə və bunun əsasında əsaslandırılmış nəticələr əldə etməyə, tövsiyə və təkliflər hazırlamağa imkan vermişdir.

I fəsil. İstehsal vasitəsi kimi torpağın əsas xüsusiyyətləri və torpaq münasibətlərinin formalaşması

Torpaq kənd təsərrüfatında əsas istehsal vasitələri sırasında özünəməxsus xüsusiyyətləri ilə fərqlənir. O, insanların istehsal fəaliyyətində özünün məhsulverən üst qatı, faydalı qazıntıları, meşə örtüyü, su ehtiyatları ilə hər bir istehsal prosesinin əvəzolunmaz təbii əsasını təşkil edir.

İstehsal vasitəsi kimi torpağın əsas xüsusiyyətlərindən biri də onun münbitliyidir. Torpağın münbitliyi təbii proseslər nəticəsində formalaşır və onun istehlak dəyərini yaradır. Kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığı da torpağın münbitliyinin əsas göstəricisidir.

Əsas istehsal vasitəsi kimi torpaqların mühüm xüsusiyyətlərinin və münbitlik xassələrinin düzgün müəyyən edilməsi, onların səmərəli istifadəsini təmin edən vacib şərtlərdəndir. Bu şərt ona əsaslanır ki, təbii şəraitin müxtəlifliyi və qədim təsərrüfatçılıq mədəniyyətinin təsiri Azərbaycanda mürəkkəb torpaq örtüyünün formalaşmasına səbəb olmuşdur, həm də burada torpaqlar yayılmasına görə ümumi coğrafi qanunauyğunluğu özündə əks etdirir. Təbii ki, torpaqların bütün xüsusiyyətləri, o cümlədən münbitliyi də bu qanunauyğunluğa tabe olmalıdır.

Bununla belə, ölkəmizin torpaq-iqlim şəraiti kənd təsərrüfatının istənilən sahəsindən yüksək məhsul əldə etməyə imkan verir. Bu, ayrı-ayrı fərdi sahibkarlıq və ailə-kəndli təsərrüfatları təmsalında artıq öz təsdiqini tapmışdır. İndiki şəraitdə hər hektar sahədən 30–35 sentner pambıq, 50–60 sentner taxıl, 350–360 sentner tərəvəz istehsal edən təsərrüfatlarımız mövcuddur. Digər sahələrdən fərqli olaraq, aqrar sahədə texnoloji proseslər bir-biri ilə sıx əlaqədə olub bir-birini tamamlayır. Ona görə, daha yüksək rentabelliyyə malik təsərrüfatların inkişafına nail olmaq üçün gəlirli və yüksək əmək tutumlu istehsal sahələrinə üstünlük verilməli, istehsal vasitələri istehsal edən sahələrlə xidmət sahələri, eyni zamanda kənd təsərrüfatı ilə emal sənayesi arasında əsaslı fərqlər və mövcud çatışmazlıqlar aradan qaldırılmalıdır.

Dünya əkinçiliyi təcrübəsi də, yuxarıda qeyd edilənlər də bu qənaətə gəlməyə əsas verir ki, bitkilərin təbiətinin də, torpaqların məhsuldarlıq imkanlarının da müəyyən bir hüdudu yoxdur.

Əksinə, torpaqlardan səmərəli istifadə olunduqda onun münbitliyinin artması, məhsuldarlığının getdikcə yüksəlməsi təcrübələrdə artıq sübut olunmuşdur.

Ölkəmiz qədim əkinçilik mədəniyyətinə malikdir. Burada suvarma əkinçiliyinin inkişafı barədə məlumatlara qədim əlyazmalarda rast gəlinir. Eramızın III–V əsrlərində qədim Albaniya ərazisinin təsərrüfat ixtisaslaşması üzrə ayrı-ayrı vilayətlərə ayrılması, VI əsrdə müxtəlif vilayət və bölgələrdə torpaq sahələrinin ölçülməsi, torpaqların verimlilik qabiliyyətinə görə vergilərin müəyyən edilməsi faktları qədim Azərbaycan əkinçilərinin torpaq haqqında müəyyən biliyə malik olduqlarını sübut edir.

Göründüyü kimi, torpaqəmələgəlmə prosesində bütün amillər həlledici rol oynayır və bu prosesin xarakterinə, onun istiqamətinə təsir göstərir. Ona görə də torpaqları öyrənərkən, onlar barədə hər hansı bir gərəkli tədbir həyata keçirərkən və aqronomik cəhətdən torpaqları qiymətləndirərkən bu təbii amillərin hər biri imkan daxilində nəzərə alınmalıdır.

Torpaqların qiymətləndirilməsi barədə fikirlər qədim tarixə malikdir. Torpaq haqqında elm hələ yarana bilməsə də, torpaq kadastrı sistemi barədə məlumatlara Çin, Mesopotamiya, Misir, Yunan və Roma kimi qədim sivilizasiyalarda rast gəlinirdi. Əsas məqsədi xəzinə üçün vergi toplamaq olsa da, bu qiymətləndirmələrdə kənd təsərrüfatı bitkilərinin inkişafı və məhsuldarlığı üçün torpağın nə dərəcədə yararlı olması barədə mülahizələr mövcud idi. Hələ XV–XVIII əsrlərdə Moskva əyaləti haqqındakı əlyazmalarda torpağın qiymətləndirilməsi məsələlərinə toxunulurdu və torpaqları kənd təsərrüfatı yerlərinə (uqodiyalara) ayırır, eyni zamanda keyfiyyətinə görə – yaxşı (keyfiyyətli), orta, nisbətən pis və pis kimi qiymətləndirirdilər. Bu cür qiymətləndirmə taxılın məhsuldarlığına və torpağın təbii xassələrinə, xüsusilə onun mexaniki tərkibinə əsaslanırdı.

Kapitalist ictimai-iqtisadi formasıyası inkişaf etdikcə kadastr işləri də inkişaf etməyə başladı və bu dövrlərdə burjuaziya dövlətləri zadəgan torpaq sahibliyinin hökmranlığını zəiflətməyə, yeni vahid vergi sistemi tətbiq etməyə başladılar. Beləliklə, XVIII əsr və XIX əsrin əvvəllərində bir çox ölkələrdə, xüsusilə Qərbi Avropada torpaq dövlətin əsas gəlir mənbəyi oldu və torpağın qiymətləndirilməsində təkə təbii amillər deyil, iqtisadi amillər

də əsas götürüldü. Belə ki, dövlətlər vergiqoymada qayda yaratmaq, torpaq sahibkarları isə torpağın kəmiyyəti (sahəsi) və onun keyfiyyəti (gənlirliyi) barədə məlumatlar əldə etmək məqsədi ilə torpaq kadastrı işlərinin aparılmasına başladı.

Torpağın keyfiyyəti (münbitliyi) onun məhsuldarlıq qabiliyyətinin əsas göstəricisi olduğuna görə, bir torpağın digərindən nə dərəcədə məhsuldar olmasını müəyyən etmək üçün bir çox metodlardan istifadə olunmuşdur. İllər ötdükcə alimlər tərəfindən bu metodların üstün və çatışmayan cəhətləri müəyyən edilmiş, onların aradan qaldırılması istiqamətində tədqiqatlar aparılmışdır. Nəhayət, torpaqları onların münbitlik göstəriciləri əsasında qiymətləndirilməsi fikrinə daha çox üstünlük verilmişdir.

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalına təbii amillərlə bərabər, iqtisadi amillərin də böyük təsiri olduğunu bir çox alimlər qeyd edir, lakin qiymətləndirmədə bu amillərin kompleksliyi, yəni məhsuldarlığa birgə təsiri çox vaxt diqqətdən kənar qalmışdır. Daha doğrusu, torpaqlar keyfiyyətinə görə və iqtisadi cəhətdən ayrılıqda qiymətləndirilmişdir. Sovetlər İttifaqı zamanı da qiymətləndirmə belə olmuşdur, torpaqların keyfiyyətcə qiymətləndirilməsi (bonitirovkası) və iqtisadi cəhətdən qiymətləndirilməsi ayrı-ayrılıqda aparılmışdır. Hesab edirik ki, bu, düzgün yanaşma deyil, madam ki, kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığına təbii və iqtisadi amillər birgə təsir göstərsə, onların ayrı-ayrılıqda qiymətləndirilməsi reallığa uyğun nəticə verə bilməz.

Fikrimizcə, torpaqların qiymətləndirilməsinə dair aparılan tədqiqatlar öz spesifikliyi ilə səciyyəlidir, bir sıra üstün və çatışmayan cəhətləri ilə xarakterizə olunur. Bu da təbiidir, çünki torpağı və onun məhsuldarlıq imkanlarını qiymətləndirmək olduqca mürəkkəb və çətindir. Torpaq kənd təsərrüfatında əsas istehsal vasitəsi hesab olunsa da, məhsul istehsalı təkcə ondan asılı deyil, burada digər təbii amillərin, eləcə də iqtisadi amillərin də rolu böyükdür. Bütün bunlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, torpaqları qiymətləndirərkən təbii-iqtisadi amillər kompleksi, eləcə də istehsalın səmərəliliyinə təsir edən bütün amillər nəzərə alınmalıdır.

Kənd təsərrüfatında torpaqdan istifadənin səmərəliliyi iqtisadi göstəricilər sistemi ilə müəyyən edilir. Bu göstəricilərə, əsasən, bitkilərin məhsuldarlığı, torpaq sahəsinin hər vahidinə düşən heyvandarlıq məhsullarının istehsalı və s. aiddir. Lakin

yalnız natural göstəricilər əsasında torpaqlardan istifadənin iqtisadi səmərəliliyinə ümumiləşdirilmiş qiymət vermək olmaz, ona görə də, dəyər göstəricilərindən: ümumi məhsul istehsalı, ümumi gəlir, xalis gəlir və torpaq sahəsinin hər vahidinə düşən mənfəət, əmək və maddi məsrəflərin hər vahidinə düşən ümumi məhsul da nəzərə alınmalıdır.

Bu göstəricilər torpaqdan istifadənin iqtisadi səmərəliliyini müəyyən edən göstəricilər sisteminə daxil olmaqla əsas göstərici kimi, torpaqlardan istifadənin yaxşılaşdırılmasına imkan verəcəkdir.

Hesab edirik ki, istehsal və satış problemləri həll edilərsə, hər bir torpaq mülkiyyətçisi öz yaşayışlarını təmin edə biləcək səviyyədə gəlir əldə etmiş olsa, nəticə etibarilə bu amil torpaqdan səmərəli istifadənin inkişafına müsbət təsir etmiş olacaq.

İnsanın təsərrüfat fəaliyyətinin torpağa təsiri müxtəlifdir. Bəzə işləri, müxtəlif bitkilərin əkini, torpaq və tarla qoruyucu meşə zolaqlarının salınması, gübrələrdən və digər kimyəvi maddələrdən istifadə, müxtəlif meliorativ tədbirlərin həyata keçirilməsi, faydalı qazıntıların istismarı, suvarma işləri və s. kimi tədbirlər həm torpaqəmələgəlmə prosesinin istiqamətinə, həm də torpaqların xassə və xüsusiyyətlərinə təsir göstərə bilər. Təbii ki, cəmiyyətin inkişafının ayrı-ayrı mərhələlərində bu təsir müxtəlif ola bilər.

Düşünmək olardı ki, getdikcə cəmiyyətin inkişaf etməsi, elmi-texniki tərəqqinin səviyyəsinin yüksəlməsi torpaq örtüyünə mənfi təsirlərin azalmasına səbəb olacaqdır. Lakin, əksinə, bu təsirlər daha da gücləndi. İnsanların qısa müddət ərzində daha çox gəlir götürməyə çalışmaları, torpağa heç bir xərc qoymadan onu vəhşicəsinə istismar etmələri nəticəsində torpaqların məhsuldarlığı xeyli azalmış, meşələr seyrəkləşmiş, su rejimi və iqlim şəraiti pisləşmişdir.

Müasir dövrdə də insanların təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində Yer kürəsinin quru ərazilərində torpaqlar müsbət və mənfi istiqamətdə kəskin dəyişikliyə məruz qalır. Təbii ki, bu dəyişiklik ictimai-siyasi şəraitdən, iqtisadi və elmi-texniki inkişaf səviyyəsindən və s. çox asılıdır. Müsbət haldır ki, hazırda təbiətə antropogen təsirlərin qarşısının alınması və ekoloji mühitin qorunması istiqamətində dünya miqyasında, o cümlədən ölkəmizdə də çox mühüm tədbirlər həyata keçirilir.

Eyni zamanda, bu amillərin təsirini müsbət istiqamətə yönəltməklə torpağın istehsal qabiliyyətini yüksəltmək, digər təbii sərvətlərin səmərəli istifadəsini, ümumilikdə isə ekoloji mühitin tarazlığının qorunmasını müəyyən dərəcədə təmin etmək mümkündür.

Artıq çoxdan sübut olunmuşdur ki, Azərbaycan insanın məskunlaşdığı ən qədim məskənlərdən biri, əhalisi isə zəngin əkinçilik mədəniyyətinə malik olan ən qədim xalqlardan biridir. Tarixi yazılardan məlumdur ki, ibtidai əkinçilik və maldarlıq neolit – yeni daş dövründə (e.ə. VIII–VI minilliklər) meydana gəlmiş və getdikcə geniş inkişaf etdirilmişdir.

E.ə. I minilliyin əvvəllərindən başlayaraq tədricən Manna, Midiya, Atropatena, Albaniya kimi müstəqil dövlətlər formalaşmağa başladı. Sürətlə genişlənən əkinçilik və heyvandarlıq artıq kənd təsərrüfatı sahəsi kimi inkişaf edirdi.

Mannada torpaqlar dövlətin ümumi mülkiyyətində idi və Çar torpaqların baş mülkiyyətçisi hesab olunurdu. Dövlətdə icma torpaqları əsas yer tuturdu, eyni zamanda icma üzvlərinə məxsus həyətəyanı torpaqlar da mövcud idi.

Midiyada icma torpaqları və xüsusi torpaqlar, əsasən, icma üzvü olan azad kəndlilərin istifadəsində idi və onlardan torpaqdan istifadəyə görə vergi alınırdu. Sonradan Midiya dövləti Böyük Midiya və Midiya Atropatenasına parçalandı və Midiya Atropatenasında torpaqlar sahibkarların (ağaların) əlində cəmləşdi. Əhalinin əksər qrupunu təşkil edən azad adamlar hər cür siyasi hüquqlardan məhrum idilər və onlar yalnız ağa torpaqlarını, bir də məbədlərə məxsus olan torpaqları əkib-becərirtilər.

Albaniyada da ilk əvvəllər əhali əkinçilik və maldarlıqla məşğul olurdu. Əkinçilər dövlət və əyanlara məxsus olan torpaqlarda mükəlləfiyyətlər yerinə yetirirdilər, torpaqların icarəyə verilməsi halları getdikcə artırdı. Bu da quldarlıq istehsal üsulünün məhv olmasına səbəb olurdu.

III əsrdən başlayaraq Azərbaycanda feodal münasibətləri hakim mövqe tutmağa başladı, torpaq üzərində dövlət (hökmdarın şəxsində) və xüsusi feodal torpaq mülkiyyəti yarandı. Ölkədə baş verən siyasi dəyişikliklər nəticəsində torpaqlar yüksək təbəqəli əyanların əlində cəmləşdi, torpaq üzərində xüsusi feodal mülkiyyəti formalaşdı.

XVI–XVII əsrlərdə Azərbaycan əhalisinin əsas məşğuliyyəti yenə də əkinçilik idi. Kəndlilərin əksəriyyəti dövlətdən, feodal-

lardan və digər torpaq mülkiyyətçilərindən ağır şərtlərlə torpaq götürüb onu becərirdilər. Bu dövrdə kəndlilərin aşağıdakı bir neçə kateqoriyası mövcud idi: 1-ci kateqoriya varlı kəndlilər; bu təbəqə əvvəllər icma üzvləri olmuş, tədricən varlanaraq kiçik torpaq mülkiyyətçilərinə çevrilmişdilər, 2-ci kateqoriya icma üzvü olan azad kəndlilərdən ibarət idi. İri feodallardan asılı olan azad kəndlilər torpaq rentası və xəzinəyə vergi ödəyirdilər, 3-cü kateqoriya kənd əhalisinin əsas hissəsini təşkil edən yarıdarlar idi.

XVIII əsrin müxtəlif dövrlərində Rusiya, Türkiyə və İran dövlətlərinin Azərbaycana hücumları nəticəsində ölkəmizdə müxtəlif xanlıqlar və sultanlıqlar yarandı. Xan dövlət başçısı kimi ən iri feodal olmaqla, onun geniş əkin sahələri, çoxsaylı mal-qarası, ilxısı, dəyirmanları, kənd təsərrüfatı alətləri, qoşqu heyvanları və s. var idi. Xandan sonra ikinci hakim silkə sultanlar və məliklər aid olunurdu.

Xanlıqlar dövründə əhalinin əksəriyyətini bir neçə qrupa bölünən kəndlilər təşkil edirdi. Kəndlilərin çoxu divan, xassə, sahibkar və vəqf torpaqlarında yaşayan rəiyyətdən ibarət idi. Rəiyyətin özünün təsərrüfatı və torpaq sahəsi, müxtəlif əmək alətləri və iş heyvanları vardı. Kəndlilər feodalın xeyrinə vergi verməli və mükəlləfiyyətlər yerinə yetirməyə borclu hesab olunurdular. Rəiyyət də iki qrupa bölünürdü: dövlət (xəzinə) torpaqlarında və mülkədar torpaqlarında işləyənlər.

Kəndlilər sırasında rəiyyətdən başqa, şəxsən feodallara təhkim olunmuş rəncbərlər də var idi. Rəiyyətdən fərqli olaraq, onların öz torpaq payı, alətləri, təsərrüfatları yox idi və daha ağır istismara məruz qalırdılar. Qeyd etmək lazımdır ki, xanın əmri ilə hər bir rəiyyət rəncbərə çevrilə bilirdi, bu səbəbdən də rəncbərlərin sayı getdikcə artırdı.

XVIII əsrin sonları XIX əsrin başlanğıcında Azərbaycanda daxili və xarici siyasi vəziyyət olduqca mürəkkəbləşmişdi. Bəzi xanlıqların (Şəki, Quba) torpaqları bir əldə cəmləşdirib vahid Azərbaycan dövləti yaratmaq cəhdləri də nəticəsiz qaldı. 1804-cü ildə başlamış Rusiya-İran müharibəsinin nəticəsi olaraq 1813-cü il oktyabrın 12-də Qarabağın Gülüstan kəndində imzalanan «Gülüstan» müqaviləsi ilə Azərbaycan Rusiya və İran arasında iki yerə parçalandı.

Şimali Azərbaycan Rusiya imperiyasının tərkibinə daxil ediləndi ilk illərində torpaq münasibətlərində köklü dəyişikliklər

olmasa da, Çar Rusiyası torpaqları, əsasən, dövlətin əlində cəmləşdirməyə başladı. Kəndlilərin ümumi istifadəsinə müəyyən qədər torpaq verildi və onlar vergiləri icmalara ödəməli oldular.

XX əsrin əvvəllərində aqrar qanunlarda dövlət kəndlilərin istifadəsində olan torpaqları dövlətin mülkiyyəti elan etdi və bu sahədə bir çox qaydalar müəyyənləşdirdi. Bu qaydalara uyğun olaraq, kəndlilər torpaqdan istifadəyə görə xəzinəyə torpaq rentası verməli idilər, meşələrdən istifadə üçün isə ayrıca vergi müəyyən edilmişdir. Pay torpaqlarından istifadə hüququ da xeyli azaldıldı, bununla bir çox kəndlilər ya tamamilə torpaqsız və ya torpaqlarının müəyyən hissəsindən məhrum oldular.

Nəhayət, 1920-ci il Azərbaycan Müvəqqəti İnqilab Komitəsinin 5 may tarixli Dekreti ilə bütün torpaqlar milliləşdirilib kəndlilərin istifadəsinə verildi. Torpaqsız və aztorpaqlı yerli (oturaq) əhaliyə, eləcə də fiziki və hüquqi şəxslərə dövlət xəzinəsi fondu hesabına müəyyən edilmiş normaya uyğun torpaq ayrıldı.

Bu dövrdə aqrar islahatların həyata keçirilməsi Əkinçilik və Əmlak Nazirliyinə və onların yerlərdə təşkil etdikləri qəza və rayon Komissiyalarına həvalə edildi. Adı yuxarıda çəkilən Dekreti həyata keçirmək üçün qəza və kənd-ictimai torpaq Komitələri yaradıldı. Azərbaycan Xalq Torpaq Komissarlığı 1920-ci il mayın 20-də «Müvəqqəti qəza və kənd-ictimai torpaq Komitələrinin Əsasnaməsi»ni qəbul etdi. Qısa müddətdə kənd və şəhər torpaqları, torpaq mülkiyyətçiləri və torpaq istifadəçiləri üzrə torpaqların dəqiqləşdirilməsi və torpaq normalarının müəyyən edilməsi işlərinə başlandı. Lakin bu da uzun sürmədi və Azərbaycanda Sovet hakimiyyətinin yaranması ilə torpaq-mülkiyyət münasibətlərinin yenidən qurulması prosesinə başlandı, nəticədə kollektivləşdirmə adı altında yeni təsərrüfatçılıq formaları – kolxozlar yaradıldı.

Böyük Vətən müharibəsindən sonrakı illərdə iqtisadi cəhətdən zəif inkişaf etmiş xırda kolxozların birləşdirilməsi prosesi başlandı və sovxoz təsərrüfatlarının inkişafına geniş önəm verildi. 1965-ci ildə kolxozların sayı 1982-yə, 1980-ci ildə isə 616-ya endirildi. Əksinə, sovxoz təsərrüfatları getdikcə artırılaraq 1980-ci ildə 691-ə, 1990-cı ildə isə 820-yə çatdırıldı. Belə dəyişikliklər aparmaqla Sosialist təsərrüfatçılıq sistemi 70 il ömür sürsə də özünü doğrultmadı, axırda iflasa uğradı və iqtisadiyyatı iflic vəziyyətinə saldı. Təbii ki, iqtisadi tənəzzül ölkənin siyasətinə

də ciddi təsir göstərdi və yaranmış siyasi-iqtisadi böhran 1991-ci ildə Sovetlər İttifaqının dağılması ilə nəticələndi.

Belə dəyişikliklər aparmaqla Sosialist təsərrüfatçılıq sistemi 70 il ömür sürsə də, özünü doğrultmadı, axırda iflasa uğradı və iqtisadiyyatı iflic vəziyyətinə saldı. Təbii ki, iqtisadi tənəzzül ölkənin siyasətinə də ciddi təsir göstərdi və yaranmış siyasi-iqtisadi böhran 1991-ci ildə Sovetlər İttifaqının dağılması ilə nəticələndi.

Dünya ölkələrinin inkişaf tarixi sübut edir ki, hər bir ölkəni düşdüüyü iqtisadi-siyasi böhrandan çıxarmağın sınıanmış və düzgün yolu islahatların həyata keçirilməsindədir. Məhz bu amil yenidən müstəqillik qazanmış ölkəmizdə də islahatlar aparılmasını zəruri etdi.

Keçən əsrin 80-ci illərinin ortalarında SSRİ rəhbərliyinin mülkiyyət münasibətlərinə toxunmadan «yenidənqurma» adı altında düşünülməmiş verdiyi qərarın yerlərdə tələsik icrası da digər respublikalarda olduğu kimi, Azərbaycanın da iqtisadiyyatına böyük zərbə vurdu. Bir tərəfdən də ermənilərin Azərbaycana qarşı işğalçı siyasəti bu problemi daha da dərinləşdirdi. Azərbaycanın kənd təsərrüfatının aparıcı sahələrindən olan üzümçülüyn, pambıqçılığın, tütünçülüyn, çayçılığın və s. inkişafında ciddi problemlər yarandı, əmək məhsuldarlığı kəskin aşağı düşdü.

Bütün bunlarla yanaşı, kənd təsərrüfatında maddi-texniki bazanın köhnəlməsi, istehsal vasitələrinin və texnologiyaların iş üslubunun müasir dövrün tələblərinə cavab verə bilməməsi, torpaqların meliorativ vəziyyətinin pisləşməsi, bir tərəfdən də bütün sahələrdə qarşılıqlı əlaqədə işləyən keçmiş müttəfiq respublikaların təsərrüfat sistemində bu əlaqələrin qırılması böhranlı vəziyyəti daha da gərginləşdirmişdir.

Dünyada oxşar problemlərlə üzləşən ölkələrin inkişaf təcrübəsi göstərmişdir ki, yaranmış vəziyyətdən çıxmaq üçün iqtisadiyyatın bütün sahələrində mülkiyyət münasibətlərində köklü dəyişikliklər edilməli, ciddi iqtisadi islahatlar həyata keçirilməlidir. Bu zəruriyyəti nəzərə alaraq respublikamız müstəqillik qazandıqdan sonra dünya iqtisadi sistemində qoşulmaq üçün bazar iqtisadiyyatının qanunlarına uyğun olaraq, iqtisadi islahatların, o cümlədən iqtisadiyyatın önəmli sahələrindən sayılan aqrar islahatların həyata keçirilməsinə başladı.

Bu ərəfədə aqrar islahatların sürətləndirilməsi və torpaqların bütün kənd əhalisinə paylanması fikri meydana çıxdı, bununla da, islahatların həyata keçirilməsini təmin edən qanunvericilik bazasının yaradılması daha da sürətləndi. Hər bir təsərrüfata dair yerquruluşu planı, xəritə və hesabat materialları, lazımı digər sənədlər hazırlandı, torpaq islahatını həyata keçirmək üçün müvafiq qanunvericilik bazası yaradılmağa başlandı.

Hazırda da aqrar sahənin inkişafı ilə bağlı qanunvericilik bazasının möhkəmləndirilməsi prosesi davam edir.

Aqrar islahatları həyata keçirmək üçün belə bir mükəmməl və geniş hüquqi bazanın yaradılmasına baxmayaraq, aparılan araşdırmalar göstərir ki, islahatların gedində müsbət məqamların olması ilə yanaşı, müvafiq səhvlərə və nöqsanlara, hətta qanunvericiliyin pozulması hallarına da yol verilmişdir. Bu cür hallara yol verilməsinin bir səbəbi islahatları həyata keçirən orqanlarla bağlıdır, digər səbəbi qanunvericilikdə mövcud olan çatışmazlıqlardan ibarətdir.

Torpaq islahatı ilə bağlı mövcud qanunvericilik aktları üzrə aparılan araşdırmalar onlarda bir sıra qüsurların və çatışmazlıqların olduğunu göstərdi. Həmin çatışmazlıqları və qüsurları aşağıdakı iki istiqamətdə qruplaşdırmaq olar. Birincisi, qanunvericilikdə olan boşluq, ikincisi, qüvvədə olan qanunvericilik aktlarındakı çatışmazlıqlar.

Qanunvericilikdəki əsas boşluq dövlət mülkiyyətinə aid olan torpaqlarla bağlıdır. Belə ki, xüsusi mülkiyyətə verilən torpaqların taleyi «Torpaq islahatı haqqında», bələdiyyələrin mülkiyyətində olan torpaqlar isə «Bələdiyyələrin əraziləri və torpaqları haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunları ilə tənzimləndiyi halda, ümumi torpaq fondunun 56,9%-ni (4918889 hektar) təşkil edən dövlət mülkiyyətində saxlanan torpaqlar barədə qanun olmadığı üçün həmin torpaqların istifadəsində və idarəciliyində bir çox problemlər yaranır. Torpaq Məcəlləsində dövlət mülkiyyətinə ayrılan torpaqlar barədə ümumi prinsiplər müəyyən edilsə də, bu prinsiplər həmin torpaqlar üzərində bütün münasibətlərin tənzimlənməsini tam təmin edə bilmir. Mülkiyyət formaları üzrə bölünmüş torpaqlar naturada (yerdə) ayrılıb, sərhədləri dəqiqləşdirilmədiyi üçün əksər rayonlarda, xüsusilə iri şəhərlərdə torpaq mülkiyyətçiləri və torpaq istifadəçiləri arasında ciddi mübahisələr yaranır. Qanunvericilikdə bu boşluğun

olması dövlət torpaqlarının qeyri-qanuni istifadə olunmasına, təyinatının dəyişdirilməsinə, yararsız hala salınmasına, özbaşına zəbt edilməsinə və s. səbəb olur.

Torpaq qanunvericiliyində yol verilən nöqsanlardan biri və ən ciddi torpaqların normativ qiymətləri ilə bağlıdır. Məlumdur ki, torpaq üzrə həyata keçirilən bütün əqdlərin dəyəri torpaqların normativ qiymətlərinə görə, həmçinin, torpaq vergisi də torpaqların normativ qiymətləri əsasında hesablanan vergi dərəcələri ilə müəyyən edilir. Torpaqların normativ qiymətləri indiyə kimi iki dəfə Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsi tərəfindən hazırlanmış və Respublika Nazirlər Kabinetinin 1996-cı il tarixli 17 oktyabr 145 sayılı və 1998-ci il 23 iyul tarixli 158 sayılı qərarları ilə təsdiq edilmişdir. Torpağın normativ qiymətlərinin ikinci dəfə hesablanması məqsədi, əvvəlkində buraxılan nöqsanları aradan qaldırmaq olsa da, təəssüf ki, bu qiymətlər də torpağın real dəyərini, onun verimlilik qabiliyyətini düzgün əks etdirmədi [11].

Sonrakı əsasnamədə əkin, dinc və çoxillik əkmələr altındakı I–IV keyfiyyət qruplarına aid olan torpaqların normativ qiymətləri diferensial gəlirə görə, biçənəklər, kəndətrafi örüşlər, yay və qış otlaqları torpaqlarının normativ qiymətləri isə onların məhsuldarlığına görə müəyyən edilmişdir. Lakin V keyfiyyət qrupuna aid olan şərti yararsız torpaqların normativ qiymətlərinin hansı göstəricilər əsasında hesablandığı məlum deyil. Bu torpaqlarda bitki bitmədiyi üçün nə məhsuldarlıqdan, nə də diferensial gəlirdən danışmaq olmaz. Çoxillik əkmələr üçün yararsız sayılan IV keyfiyyət qrupuna aid olan torpaqların da diferensial gəlirə görə qiymətləndirilməsi qeyri-mümkündür.

Təbii ki, düzgün olmayan normativ qiymətlər əsasında hesablanan torpaq vergisi dərəcələri də düzgün olmayacaq. Bu baxımdan aşağıdakı göstərdiyimiz konkret misallar da dediklərimizin sübutudur. Belə ki, bütün kadastr rayonları üzrə çoxillik əkmələrin vergi dərəcələri əkin torpaqlarının diferensial gəlirinə görə hesablanmışdır, bu isə elmi-metodik yanaşmaya görə, düzgün deyildir. Elə bunun nəticəsidir ki, Arazboyu kadastr rayonunda əkin torpaqlarının vergi məbləği hektara 4,2 manat (AZN), çoxillik əkmələr altında həmin qrup torpaqların hektarına 33,0 manat (AZN) vergi hesablanmışdır.

Fikrimizcə, torpaqların normativ qiymətlərinin hesablanmasına yenidən baxılmalı, torpağın keyfiyyəti, suvarma imkanları, ayrı-ayrı kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlıq potensialı və

istehsal resurslarına aid olan iqtisadi göstəricilər nəzərə alınmaqla torpağın normativ qiyməti müəyyən edilməlidir.

Torpaq qanunvericiliyində yol verilən nöqsanlardan biri də yay və qış otluqlarının istifadəsi ilə bağlı ziddiyyətli məqamların olmasıdır. Belə ki, «Torpaq İslahatı haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun 6-cı maddəsinə görə, yay və qış otluqlarının torpaqları dövlətin müstəsna mülkiyyəti hesab olunur və onlar üzərində sərəncam hüquqi qanunvericiliyə uyğun olaraq, yalnız dövlətin müvafiq icra hakimiyyəti orqanına həvalə edilmişdir. Buna baxmayaraq, Torpaq Məcəlləsinin 16-cı maddəsinin 2-ci bəndində yay və qış otluqlarını bələdiyyələrin mülkiyyətində olan müəssisələrin istifadəsinə, başqa hüquqi və fiziki şəxslərin icarəsinə bələdiyyələrin qərarı ilə verilməsi göstərilir. Elə həmin Məcəllədə torpaq münasibətlərinin tənzimlənməsi sahəsində bələdiyyələrin səlahiyyətlərini müəyyən edən 8-ci maddədə isə bələdiyyələrə belə bir səlahiyyət verilməmişdir. «Torpaq Məcəlləsinin», «Torpaq İslahatı haqqında» Azərbaycan Respublikası Qanununun və torpaqla bağlı bir sıra qanunvericilik aktlarının bəzi müddəalarında da çatışmazlıqlar və ziddiyyətlər mövcuddur.

Zənnimizcə, qanunvericilik aktları ilə bağlı qarşıya çıxan bu cür problemlər aradan qaldırılarsa, XX əsrdə başlanmış aqrar islahatlar XXI əsrdə kənd təsərrüfatının davamlı inkişafını və əsas istehsal vasitəsi olan torpaqların səmərəli istifadəsini təmin edəcək, ölkədə ərzaq bolluğunun yaradılmasına geniş imkanlar açacaq. Torpaq kənd təsərrüfatında əsas istehsal vasitəsi olmaqla əhalini daim kənd təsərrüfatı məhsulları ilə təmin etdiyi üçün yeni torpaq-mülkiyyət münasibətlərinin necə tənzimlənməsinin hüquqi əsaslarını təmin etmək olduqca vacibdir.

Torpaq münasibətləri dövlət orqanları, bələdiyyələr, hüquqi və fiziki şəxslər arasında torpağa sahiblik, torpaqdan istifadə və torpaq barəsində sərəncam vermək sahəsində, eləcə də torpaq ehtiyatlarından istifadənin dövlət tərəfindən idarə edilməsi üzrə ictimai münasibətlərdir. Torpaq münasibətlərinin iştirakçıları Azərbaycan Respublikası, onun vətəndaşları və hüquqi şəxsləri, dövlət orqanları, əcnəbilər və vətəndaşlığı olmayan şəxslər, xarici hüquqi şəxslər, beynəlxalq birliklər və təşkilatlar, həmçinin, xarici dövlətlərdir.

Aqrar sahədə bazar münasibətlərinin formalaşdırılması, hər şeydən əvvəl, mövcud torpaq və əmlak üzərində mülkiyyət münasibətlərinin müəyyən edilməsini tələb edir. Dünyanın inkişaf etmiş bir çox ölkələrində aqrar sahədə istifadə edilən torpaq-

lar, əsasən, xüsusi mülkiyyətə verilmiş, yaxud torpaq üzərində azad sahiblik hüququ təmin edilmişdir. Burada əsas prinsip mülkiyyətçiyə və sahibkara tam sərbəstlik verməkdən, onlara öz torpaqlarının və istehsal etdikləri məhsulun sərəncamçısı olmaq imkanı yaratmaqdan ibarətdir.

Respublikada aparılan aqrar islahatlar da bu yöndə həyata keçirilmişdir, əsas məqsəd isə torpaq üzərində yeni mülkiyyət münasibətlərini formalaşdırmaq və bu əsasda bazar iqtisadiyyatına uyğun sahibkarlıq fəaliyyətini inkişaf etdirməklə, ölkənin iqtisadi müstəqilliyinə və ərzaq təminatına nail olmaqdan ibarət olmuşdur.

Bütün bunlar torpaq münasibətlərinin tənzimlənməsində böyük əhəmiyyətə malikdir və onun hüquqi əsaslarını təmin edir.

İndiki mərhələdə torpaqdan istifadə edən hər bir kəs bu əsasları bilməklə yanaşı, torpaq ehtiyatlarından istifadəni tənzimləmək və planlaşdırmaq, eləcə də torpaqların mühafizəsini təmin etmək üçün hərtərəfli avtomatlaşdırılmış məlumat sisteminə malik olmalıdır. Bunun üçün, ilk növbədə, torpaq istifadəçiləri üzrə torpaq kadastrı və yerquruluşu işləri aparılmalı, torpaqların kəmiyyət və keyfiyyət uçuotu dəqiqləşdirilməli, torpağa mülkiyyət və torpaqdan istifadə hüququnu təmin edən sənədləşmə və qeydiyyat işləri yüksək səviyyədə yerinə yetirilməlidir.

Torpaq münasibətlərinin tənzimlənməsi xalq təsərrüfatının bütün sahələrində olduğu kimi, iqtisadi, ekoloji, sosial və digər vacib məsələlərin hüquqi həllində də mühüm əhəmiyyətə malikdir. Belə ki, torpaq münasibətlərinin tənzimlənməsində bir çox iqtisadi: istehsal gücünün artırılması, yeni texnologiyanın tətbiqi, rəqabət mexanizminin yaradılması, istehlak və emal sahələrinin inkişafı və s. məsələlərin həlli təmin edilməlidir.

Ekoloji aspektdən isə torpaqların mühafizəsi, torpaq fondunun vəziyyətinə nəzarət (torpaqların monitorinqi), torpaq və bitki örtüyündən səmərəli istifadə, torpaqların eroziyası, şorlaşması, bataqlaşması və çirkənməsinə yol verməmək və s. kimi bir sıra məsələlərə diqqət yetirilməlidir.

Yeni torpaq-mülkiyyət münasibətlərinin inkişafı bir çox sosial problemlərin də əmələ gəlməsinə səbəb olur. Belə problemlərin yaranmaması üçün istər kənd təsərrüfatında və ya sənayedə, istərsə də xalq təsərrüfatının digər sahələrində torpaqlardan istifadə məsələləri əlaqəli (qarşılıqlı) formada təmin edilməlidir.

Deyilənlərdən də aydın olur ki, yeni torpaq-mülkiyyət münasibətlərinin tənzimlənməsini təmin etmək üçün respublikanın aidiyyəti orqanları torpaq üzərində hüquqi, iqtisadi, ekoloji, sosial və digər məsələlərin həllinə ayrı-ayrılıqda deyil, kompleks yanaşmalıdırlar.

Bütün bunlara baxmayaraq, yeni təsərrüfatçılıq sisteminin formalaşdırılmasında lənglik müşahidə olunur. Eyni zamanda, müxtəlif təsərrüfatların yaradılması prosesində də bir sıra nöqsanlara yol verilir. Respublikanın əksər rayonlarında yeni təsərrüfatçılıq formaları qanunvericiliyin tələblərinə uyğun yaradılmamış, onların yaradılmasında bazar münasibətləri şəraitində fəaliyyət göstərən ölkələrin bu sahədə olan təcrübələrindən kifayət qədər istifadə edilməmişdir. Ölkəmizdə uzun müddətdən bəri formalaşmış kənd təsərrüfatı istehsalı istiqamətləri, milli əkinçilik ənənələri, torpaq-iqlim xüsusiyyətləri, torpaqların keyfiyyəti, xüsusilə məhsulun saxlanması, tədarükü, emalı və satışı məsələləri nəzərə alınmamışdır. Yeni yaradılan təsərrüfatlara xidmət göstərən infrastruktur sahələrinin yaradılmasına lazımınca diqqət yetirilməmiş, yaxud bu sahədə az-çox yaradılan qurumların maddi-texniki təchizatı zəif, çox halda istifadəyə yararsız olduğundan onlar istənilən səviyyədə formalaşa bilməmişdir.

Bununla belə, respublikamızın təbii şəraiti yüksəkkeyfiyyətli kənd təsərrüfatı məhsulları istehsal etməyə və əhalinin ərzağa olan tələbatını tam ödəməyə imkan verir. Bunun üçün, ilk növbədə, bütün xüsusiyyətlər nəzərə alınmaqla yeni yaradılan təsərrüfatın istiqaməti müəyyən edilməli, təsərrüfat forması düzgün seçilməli, onların lazım olan avadanlıq və maddi-texniki vasitələrlə, eləcə də maliyyə vəsaiti ilə təmin olunmalarına dövlət dəstəyi olmalı, normal fəaliyyət göstərmələri üçün lazımı imkan yaradılmalıdır. Yeni təsərrüfatların yaradılması qanunvericilik tələblərinə uyğun olmalı, onların fəaliyyəti bazar iqtisadiyyatı baxımından formalaşdırılmalıdır. Hesab edirik ki, bu amillərin nəzərə alınması həm də ayrı-ayrı sahələr və iqtisadi rayonlar üzrə daha səmərəli təsərrüfatçılıq formalarının yaradılmasına və onların normal inkişafına imkan yaradacaqdır.

Torpaq sahəsinə görə təsərrüfatların qruplaşdırılması göstərir ki, ailə-kəndli təsərrüfatlarının əksəriyyəti kiçik torpaq sahəsinə malikdir, ümumi təsərrüfatların sayında 0,1–5,0 hektar torpaq sahəsi olan təsərrüfatlar 94,5% təşkil edir. Onun da 28,6%-i 0,1–0,5 hektar; 19,5%-i 0,5–1,0 hektar; 24,1%-i 1,0–2,0 hektar; 22,3%-i isə 2,0–5,0 hektar torpaq sahəsi olan təsərrüfatlardır. 5,0–10,0 hektar torpaq sahəsi olan təsərrüfatların xüsusi çəkisi 3,9%-ə bərabərdir. 10,0–20,0 hektar olanlar 0,9%; 20,0–50,0 hektar olanlar 0,4%; 50,0–100,0 hektar olanlar 0,2% təşkil edir (Cədvəl 1).

Cədvəl 1.

Torpaq sahəsinə görə təsərrüfatların qruplaşdırılması

S/s	Torpaq sahəsinin ölçüsü, ha-la	Rəsmi qeydiyyatdan keçən ailə-kəndli təsərrüfatları (əvvəlki kəndli-fermer təsərrüfatları)			Ailə kəndli təsərrüfatları		
		Sayı, ədədlə	Torpaq sahəsi, ha-la	Saya görə %-lə	Sayı, ədədlə	Torpaq sahəsi, ha-la	Saya görə %-lə
1	0.1–0.5	411	54	15.2	231297	50520	28.6
2	0.5–1.0	222	153	8.2	157266	114038	19.5
3	1.0–2.0	418	585	15.4	194283	277699	24.1
4	2.0–5.0	740	2414	27.3	180067	543866	22.3
5	5.0–10.0	318	2113	11.7	31674	206384	3.9
6	10.0–20.0	199	2561	7.4	7392	95695	0.9
7	20.0–50.0	198	6173	7.3	3592	108295	0.4
8	50.0–100.0	99	6429	3.7	1140	72644	0.2
9	100.0 və daha çox	104	26313	3.8	716	141523	0.1
	Cəmi	2709	46795	100.0	807427	1610664	100.0

Ailə-kəndli təsərrüfatlarından fərqli olaraq, rəsmi qeydiyyatdan keçən ailə kəndli təsərrüfatları (kəndli-fermer təsərrüfatları) sırasında nisbətən geniş torpaq sahəsi olanlar da var. Bu təsərrüfatlarda torpaq sahəsi 0,1–5,0 hektar olanların xüsusi çəkisi 66,1%-ə bərabərdir. Torpaq sahəsi 5,0–10,0 hektar olanlar

11,7%; 10,0–20,0 hektar olanlar 7,4%; 50,0–100,0 hektar olanlar isə 3,7% təşkil edir.

Göründüyü kimi, təsərrüfatlar müxtəlif ölçüdə torpaq sahəsinə malikdirlər. İqtisadi ədəbiyyatlarda bəzi alimlər kənd təsərrüfatı istehsalında həlledici şərt kimi torpağın ölçüsünə, bəziləri mülkiyyət formasına, digərləri maliyyə təminatına, başqaları isə əməyə önəm verirlər [21].

Fikrimizcə, kənd təsərrüfatı istehsalında bu amillərdən hər hansı birinin ayrılıqda təmin olunması öz-özlüyündə təsərrüfatın səmərəli fəaliyyət göstərməsinə təminat verə bilməz. Hesab edirik ki, istehsalla məşğul olan təsərrüfatların səmərəli fəaliyyət göstərmələri üçün təbii, iqtisadi, texnoloji və təşkilati problemlər kompleks şəkildə həll olunmalıdır.

Bununla belə, yaranan hər hansı bir təsərrüfatçılıq formasının inkişafına lazım olan iqtisadi mexanizmlə yanaşı, onun fəaliyyətini təmin edən mühüm amillərə də diqqət yetirilməlidir.

Təsərrüfatçılıq formalarının yaradılması, onların qeydiyyatla alınması, hüquqları və vəzifələri, məsuliyyəti, uçot-hesabat işlərinin aparılması, idarə olunması, sığorta və sosial-təminat məsələlərinin həlli, informasiya və marketinq işinin təşkili, aidiyyəti xidmət və infrastruktur sahələri ilə əlaqəsi və s. təsərrüfatların fəaliyyətini təmin edən başlıca amillərdir.

Məlumdur ki, qanunvericilikdə islahatlar aparmaqla xüsusi mülkiyyətə əsaslanan müxtəlif təsərrüfatçılıq formalarının yaradılması təsbit olunur, təsərrüfatçılığın formasının seçilməsi isə könüllülük prinsipinə əsaslanır. Lakin hər hansı bir təsərrüfatçılıq forması yaratmaqla iş bitmir. Yaxşı sahibkar olmaq, biznesdə müvəffəqiyyət qazanmaq üçün əvvəlcə yaradılacaq təsərrüfatın fəaliyyətini təmin edən bütün imkanlar ölçülüb-biçilməli və əsaslandırılmalıdır. Hər hansı bir təsərrüfat, yaxud özəl qurum yaradan şəxs, ilk növbədə, vacib şərtləri bilməli və onların həlli yollarını müəyyən etməlidir.

Formasından asılı olmayaraq yeni yaranan təsərrüfatın fəaliyyəti üzrə işlərin planlaşdırılması, işçilər arasında əmək bölgüsünün aparılması, maliyyə, uçot-hesabat işlərinin tərtib

olunması, aidiyyəti orqanlarla əlaqələrin qurulması və digər məsələlərin həlli birbaşa vəzifə bölgüsü ilə həyata keçirilir. Bu baxımdan, hər bir təsərrüfatın bazar qanunları tələblərinə cavab verə bilən çevik fəaliyyət qabiliyyətinə malik idarə strukturu olmalıdır. İndiki mərhələdə bu, daha vacibdir.

Heç şübhəsiz ki, qeyd edilən amillər sistemi kompleks şəkildə nəzərə alınarsa, yeni yaradılan təsərrüfatların normal fəaliyyəti təmin edilmiş olar, bununla da ümumilikdə kənd təsərrüfatının inkişafına və istehsalın iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsinə nail olunar.

II fəsil. Torpaq və su ehtiyatları, onların kənd təsərrüfatında istifadə və vəziyyəti

Ölkəmizdə kənd təsərrüfatının inkişaf istiqamətlərini düzgün müəyyənləşdirmək, kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlardan istifadənin səmərəliliyini təmin etmək üçün torpaq örtüyünün xüsusiyyətlərini və torpaqların kənd təsərrüfatı istehsalında əhəmiyyətini öyrənmək olduqca vacibdir. Xüsusilə, aqrar islahatlar həyata keçirilmiş bir ölkədə bu daha gərəklidir.

Torpaqşünas alimlər apardıqları tədqiqatların nəticəsində müəyyən etmişlər ki, təbii şəraitin müxtəlifliyi və qədim təsərrüfatçılıq mədəniyyətinin təsiri Azərbaycanda mürəkkəb torpaq örtüyünün formalaşmasına səbəb olmuşdur. Burada torpaqlar bəzi hallarda azonallıq xüsusiyyətlərini də özündə əks etdirən saquli zonalıq qanununa uyğun yayılmışdır [1, 2, 5, 9, 20].

Adətən tədqiqatçılar, xüsusilə iqtisadçılar torpaqdan istifadə məsələsində əsasən, torpağın hansı kənd təsərrüfatı bitkisi (uqodiyası) altında və hansı ölçüdə istifadəsinə, yəni torpaq fondunun strukturuna daha çox diqqət yetirirlər. Əlbəttə, torpaq fondunun strukturunu öyrənmək gərəkdir və vacib şərtlərdən biridir. Lakin yaddan çıxarmaq olmaz ki, hər hansı bir bitki istənilən torpaqda inkişaf edib yüksək məhsul verə bilməz. Hər bir bitkinin inkişafını təmin edə bilən keyfiyyət xüsusiyyətlərini özündə cəmləşdirən konkret torpaqlar mövcuddur və torpaqdan istifadə zamanı bu amilin nəzərə alınması olduqca vacibdir. Çünki torpaqların istər keyfiyyətə, istərsə də iqtisadi cəhətdən qiymətləndirilməsi bu əsasda mümkündür. Torpaqların normativ qiymətləri də məhz hər bir torpağın keyfiyyət xüsusiyyətləri və məhsuldarlıq imkanları əsasında müəyyən edilməlidir.

Torpaqlardan istifadə səviyyəsini bilmək üçün, ilk növbədə, kənd təsərrüfatına yararlı sayılan əsas torpaq tip və yarım tipləri müəyyənləşdirilmiş, onların həm ümumi sahəsi, həm də hansı kənd təsərrüfatı sahəsi altında istifadə olunan ərazisi hesablanmışdır. Bu məqsədlə Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsinin Dövlət Yerquruluşu Layihə İnstitutunun fond materiallarından və Q.Ş.Məmmədovun tədqiqat məlumatlarından istifadə edilmişdir [9].

Qeyd etmək lazımdır ki, hər bir torpaq tip və yarım tipinin ayrı-ayrı kənd təsərrüfatı bitkisi altında istifadə olunan sahəsini hesablamaq mümkünsüz olduğu üçün (xüsusilə, yeni torpaq-mülkiyyət münasibətləri şəraitində) həmin torpaqların əkinçilikdə və heyvandarlıqda istifadəsi əsas götürülmüşdür.

Torpaqdan istifadə dərəcəsini müəyyən etmək və qiymətləndirmək üçün N.N.Rozovun mülahizələrinə əsaslanaraq

torpaqdan istifadə əmsalını (T_s) hesablamağı vacib hesab edirik. Bununla torpaqların istənilən kənd təsərrüfatı bitkisi altında istifadə dərəcəsini konkret rəqəmlərlə müəyyən etmək mümkündür [19].

Torpaqdan istifadə əmsalını aşağıdakı düsturla hesablamaq təklif olunur:

$$T_s = \frac{S_i}{S_{\bar{u}}}$$

*burada: T_s – torpaqdan istifadə əmsalı;
 S_i – faktiki istifadə olunan torpaq sahəsi;
 $S_{\bar{u}}$ – həmin torpağın ümumi sahəsi.*

Bu düsturdan istifadə edərək respublikada kənd təsərrüfatına yararlı əsas tip və yarım tip torpaqlardan istifadə dərəcəsi müəyyən edilmişdir (Cədvəl 2). Cədvəldən görüldüyü kimi, torpaqlardan ümumilikdə kənd təsərrüfatında istifadə əmsalı 0,52–0,98 arasında tərəddüd edir. Kənd təsərrüfatında ən az istifadə olunan dağ boz-qəhvəyi torpaqların əkinçilikdə istifadə əmsalı 0,21-ə, heyvandarlıqda isə 0,31-ə bərabərdir. Bu da, o deməkdir ki, bu torpaqlar heyvandarlıqda daha çox istifadə olunur. Dağ boz-qəhvəyi torpaqların az istifadə olunmasının səbəbləri müxtəlifdir, lakin əsas səbəblərdən biri onların sərt meyilli yamaclarda yayılması və güclü eroziya prosesinə məruz qalmalarıdır. Bununla belə, kənd təsərrüfatında bu torpaqlardan istifadə üçün geniş imkanlar mövcuddur. Kənd təsərrüfatında az istifadə olunan çəmən-qəhvəyi (istifadə əmsalı – 0,61) və dağ qaratorpaqlar (istifadə əmsalı – 0,68) münbitlik göstəricilərinə görə ən keyfiyyətli torpaqlar qrupundadır. Onlar zəngin bitki örtüyünə malik olduqları üçün eroziya prosesi də burada nisbətən zəif gedir. Ona görə də bu torpaqlardan aşağı səviyyədə istifadə olunması təəssüf doğurur. (Cədvəl 2.) Kənd təsərrüfatında ən çox istifadə olunan torpaqlara boz və sarı torpaq tip və yarım tiplərini aid etmək olar. Bu da təbiidir, çünki boz torpaqlar qrupu, əsasən, Kür-Araz düzünün suvarılan ərazilərində, bir də dağətəyi təpəli-düzənlik yerlərdə yayılıb və müxtəlif kənd təsərrüfatı sahələri altında geniş istifadə olunur. Sarı torpaqlar qrupu isə Lənkəran iqtisadi rayonunun dağətəyi düzənlik ərazilərində çox da geniş olmayan sahədə yayılıb və əsasən çayçılıq, subtropik bitkiçilik, qismən də tərəvəzçilikdə istifadə olunur. Ərazinin aztorpaqlı olması və əhalinin sıxlığı da bu torpaqlardan intensiv istifadəyə səbəbdır.

Azərbaycanda kənd təsərrüfatına yararlı əsas tip və yarım tip torpaqlardan istifadə dərəcəsi (sahə, min ha)

S/s	Əsas tip və yarım tip torpaqlar	Ümumi sahə	Kənd təsərrüfatında istifadə olunan		Əkinçilikdə istifadə olunan		Heyvandarlıqda istifadə olunan	
			Sahə	T	Sahə	T	Sahə	T
1	Dəg qarğatorpaqlar	75,8	51,3	0,68	12,8	0,17	38,5	0,51
2	Dəg boz-qəhvəyi	371,4	192,1	0,52	76,8	0,21	115,3	0,31
3	Qəhvəyi	262,0	210,2	0,80	129,2	0,49	81,0	0,31
4	Çəmən-qəhvəyi	332,2	204,5	0,61	91,3	0,27	113,2	0,34
5	Podzollu-sarı	28,2	26,4	0,94	22,4	0,79	4,0	0,15
6	Podzollu-sarı qleyli	57,4	54,2	0,94	35,9	0,62	18,3	0,32
7	Boz-qəhvəyi (sabaldı)	1028,7	1002,3	0,97	541,4	0,53	460,9	0,45
8	Boz-qonur	166,5	128,4	0,77	39,2	0,24	89,2	0,54
9	Boz	915,5	902,7	0,98	522,2	0,57	380,5	0,42
10	Boz-çəmən	1311,2	1186,8	0,90	512,1	0,39	674,7	0,51
11	Çəmən	458,4	313,5	0,68	60,2	0,13	253,3	0,55
12	Çəmən-bataqlı	305,5	209,0	0,68	40,1	0,15	168,9	0,53
	Cəmi	5312,8	4481,4	0,84	2083,6	0,39	2397,8	0,45
	Digər torpaqlar	3328,7	—	—	—	—	—	—
	Respublika üzrə cəmi	8641,5	4481,4	0,52	2083,6	0,24	2397,8	0,28

Cədvəl: Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsinin Dövlət Yerquruluşu Layihə İnstitutunun fond materialları və Q.Ş.Məmmədovun tədqiqat məlumatları əsasında tərtib edilmişdir.

Çəmən və çəmən-bataqlı torpaqların kənd təsərrüfatında istifadə imkanları geniş olsa da, onlardan da çox aşağı səviyyədə istifadə olunur. Bu torpaqlardan kənd təsərrüfatında istifadə əmsalı 0,68-ə, əkinçilikdə 0,13–0,15-ə, heyvandarlıqda isə 0,53–0,55-ə bərabərdir. Burada çəltikçiliyin, yemçiliyin və tərəvəz-bostançılığın geniş inkişaf etdirilməsinə əlverişli şərait mövcuddur.

Göründüyü kimi, kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlardan istifadə əmsalı 0,84-ə, respublika üzrə isə bu göstərici 0,52-ə bərabərdir. Araşdırmalarımız göstərir ki, kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların istifadəsiz qalan hissəsinin əksəriyyəti (65–70%-i) keyfiyyətli torpaqlardır və heç bir vəsait qoyuluşu tətbiq etmədən onlardan kənd təsərrüfatı istehsalında istifadə etmək mümkündür.

Respublikanın ərazisi 66 inzibati rayonu özündə birləşdirən 10 iqtisadi rayona, 19 kadastra (qiymət) və 3 yarım kadastr rayonuna ayrılır. Ümumi sahəsi 8 milyon 641 min 506 hektar, yaxud 86.4 min kv. km-dir. Onun vahid torpaq fondu məqsədli təyinatına və hüquqi rejiminə görə aşağıdakı 7 kateqoriyaya bölünür.

Respublikanın ümumi ərazisinin yalnız 55,0%-ə qədəri kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlardır. 2010-cu il 01 yanvar vəziyyətinə görə, bu torpaqların 4524067 hektarı bilavasitə kənd təsərrüfatı istehsalında, qalanı isə digər sahələrdə kənd təsərrüfatı məqsədləri üçün istifadə olunur.

Ümumi ərazinin 259037 hektarı həyətyanı sahələr, 4699 hektarı kollektiv bağlar altındadır. Ümumi torpaq fondunun 1039893 hektarı (12,0%-i) meşə örtüyündən (burada meşə təsərrüfatlarının ehtiyacları üçün nəzərdə tutulan meşə və qeyri-meşə torpaqları istisna olmaqla) ibarətdir, sair torpaqların sahəsi isə 2813809 hektara bərabərdir.

Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların 1673486 hektarı, yaxud 37,0%-i əkin, 161081 hektarı və ya 3,6%-i çoxillik əkmələr, ondan bağlar – 74963 ha, üzümlüklər – 57722 ha, çay plantasiyaları – 7537 ha, 8076 ha sair çoxilliklər altında istifadə olunur. Qalan 41473 hektar və ya 0,9% dincə qoyulmuş 109709 hektar (2,4%) biçənəklər, 2538318 hektar (56,1%) isə örüş-otlaq sahələri torpaqlarından ibarətdir.

Göründüyü kimi, kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar sırasında xüsusi çəkisinə görə əsas yeri örüş-otlaq sahələrinin torpaqları tutur (56,1%). Buna baxmayaraq, respublikada heyvandarlıq

sahəsinin yemlə təminatında ciddi problemlər hələ də qalmaqdadır. Bu da onu göstərir ki, sahəsinin geniş olmasına baxmayaraq, öyrüş-otlaq torpaqlarından yetərincə və səmərəli istifadə edə bilmirik.

Xüsusi çəkisinə görə sonrakı yerləri əkin torpaqları (37,0%) və çoxillik əkmələr altındakı torpaqlar (3,6%) tutsa da, ərzaq təhlükəsizliyi və əhalinin kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbatının təmin edilməsi baxımından yanaşdıqda onların sahəsi çox azdır. Onu da nəzərə alsaq ki, mövcud şərait çərçivəsində bu bitkilərin sahəsini genişləndirmək də mümkünsüzdür, deməli, bu halda istifadəsiz torpaqların əkin dövriyyəsinə cəlb edilməsi və torpaqlardan səmərəli istifadə olunması əsas diqqət mərkəzində olmalıdır.

Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsinin 2010-cu ilə dair apardığı hesablamalara görə respublikanın ümumi torpaq fondunun 56,9%-i dövlət mülkiyyətində saxlanmış (işğal altında olan ərazilər də daxil olmaqla), 23,5%-i bələdiyyə mülkiyyətinə ayrılmış, qalan 19,6%-ni xüsusi mülkiyyətə vermək nəzərdə tutulmuşdur.

Aparılan təhlildən aydın olur ki, respublika üzrə kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların 42,8%-i, əkinaltı torpaqların 18,9%-i, çoxillik əkmələrin 37,5%-i, öyrüş-otlaq sahələrinin 59,7%-i, meşə fondu torpaqlarının isə 99,7%-i dövlət mülkiyyətində saxlanmışdır. Dövlət mülkiyyətində saxlanmış torpaqların yalnız 39,4%-i kənd təsərrüfatına yararlıdır, onun da 78,2%-i öyrüş-otlaq sahələrinin torpaqları, 16,3%-i isə əkin altında istifadə olunan torpaqlardır.

Bələdiyyə mülkiyyətinə ayrılmış ümumi torpaqların cəmindən 55,6%-i kənd təsərrüfatına yararlıdır, 43,4%-i sair torpaqlar, qalan 1,0%-i isə həyətəyanı sahələrin və meşə fondunun torpaqlarıdır. Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların 89,7%-i öyrüş-otlaq sahələri altında olmaqla, əsasən, kəndətrafi öyrüşlərdən ibarətdir və gündəlik otlaq sahəsi kimi heyvandarlıqda istifadə olunur.

Respublika üzrə ümumi kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların cəmi 32,1%-nin xüsusi mülkiyyətə ayrılmasına baxmayaraq, xüsusi mülkiyyətə verilən torpaqlar cəmində onun xüsusi çəkisi 85,9%-ə bərabərdir. Xüsusi mülkiyyətə verilən kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların da 86,3%-i kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalı üçün əkinçilikdə istifadə olunur, 6,5%-i çoxillik əkmələr,

qalanı isə dincə qoyulmuş sahələr və biçənlər altındadır. Xüsusi mülkiyyətə verilən kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların 70,0%-i, əkin torpaqlarının 74,2%-i, çoxillik əkmələr altındakı torpaqların isə 69,7%-i suvarılan torpaqlardır. Hazırda xüsusi mülkiyyətə verilməsi nəzərdə tutulan torpaqların 99,8%-i artıq özəlləşdirilmişdir.

Yuxarıda respublikanın ümumi torpaq fondunun tərkibi və mülkiyyət formaları üzrə bölgüsü verilmişdir. Bunlarla yanaşı hesab edirik ki, iqtisadi rayonlar üzrə ümumi torpaq fondunun tərkibinin müəyyən edilməsi də vacibdir. Bu həm aqrar sahədə həyata keçiriləcək tədbirlərin, həm də torpaq münasibətləri ilə bağlı məsələlərin yerinə yetirilməsində gərəkli ola bilər. Bildiyimiz kimi, respublikanın ümumi ərazisi 66 inzibati rayonu və sahəsinə görə 6 iri şəhəri özündə birləşdirən 10 iqtisadi rayona ayrılır. Bu iqtisadi rayonlar sırasında ərazisinin xüsusi çəkisinə görə Aran (1865,0 min ha), Gəncə–Qazax (1249,3 min ha), Şəki–Zaqatala (987,7 min ha), Yuxarı Qarabağ (930,9 min ha) və Quba–Xaçmaz (798,3 min ha) iqtisadi rayonları daha geniş sahəyə malikdirlər.

Geniş əraziyə malik olmalarına baxmayaraq, bu iqtisadi rayonlarda kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların sahəsi xeyli azdır. Respublika üzrə ümumi kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların 29,2%-i Aran, 16,5%-i Gəncə–Qazax, 9,3%-i Şəki–Zaqatala, 10,7%-i Yuxarı Qarabağ, 7,7%-i Quba–Xaçmaz iqtisadi rayonunun payına düşür. Digər iqtisadi rayonlarda da bu göstərici aşağıdır. Məsələn, ümumi kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların 3,6%-i Naxçıvan, 5,8%-i Lənkəran, 5,1%-i Abşeron, 8,1%-i Dağlıq Şirvan iqtisadi rayonlarındadır.

Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlara uyğun olaraq, iqtisadi rayonlar üzrə əkinçilikdə istifadə edilən torpaqlar da olduqca məhduddur. Respublika üzrə ümumi əkin sahəsinin 35,5%-i Aran, 11,2%-i Gəncə–Qazax, 10,7%-i Şəki–Zaqatala, 7,6%-i Quba–Xaçmaz, 7,9%-i Lənkəran, 8,2%-i Dağlıq Şirvan, cəmi 1,2%-i Abşeron iqtisadi rayonunun ərazisindədir.

Iqtisadi rayonlar üzrə sair torpaqlar xeyli ərazi tutur. Bu torpaqların sahəsi Aran iqtisadi rayonunda 421,1 min ha, Gəncə–Qazaxda 338,1 min ha, Naxçıvanda 356,6 min ha, Quba–Xaçmazda 305,9 min ha təşkil edir.

Qiyətli sayılan suvarılan torpaqların da sahəsi iqtisadi rayonlarda kifayət qədər deyil. Aran iqtisadi rayonunun ümumi

ərazisinin 669,8 min hektarı suvarılan torpaqlardır ki, onun da 602,9 min hektarı kənd təsərrüfatına yararlıdır, 558,7 min hektarı bilavasitə əkinçilikdə istifadə olunur. Gəncə–Qazax iqtisadi rayonunda suvarılan torpaqlar 182,9 min hektara, Şəki–Zaqatalada 107,4 min hektara, Yuxarı Qarabağda 160,0 min hektara, Quba–Xaçmazda isə 131,2 min hektara bərabərdir. Bu iqtisadi rayonlarda suvarılan torpaqların əksəriyyəti kənd təsərrüfatında istifadə olunsalar da, bununla kifayətlənmək olmaz. Məsələn, kənd təsərrüfatı istehsalında xüsusi yeri olan Aran iqtisadi rayonunda kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların 45,6%-i, Gəncə–Qazaxda 20,8%-i, Şəki–Zaqatalada 23,6%-i, Quba–Xaçmazda 34,8%-i, Naxçıvanda 26,8%-i, Lənkəranda 12,4%-i, Abşeronda 8,0%-i suvarılındır. Bu iqtisadi rayonlar respublikada ən çox kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları olduqları halda, onlarda suvarılan torpaqların sahəsi çox azdır.

Təhlildən görüldüyü kimi, istər ümumi torpaq fondunun, istərsə də ayrı-ayrı iqtisadi rayonların ümumi torpaqlarının sahələr üzrə bölgüsündə müəyyən uyğunsuzluqlar mövcuddur. Bu uyğunsuzluqları aradan qaldırmaq üçün respublikanın ümumi torpaq fondunun istifadəçilər və kənd təsərrüfatı yerləri (uqodiyalar) üzrə dəqiq uçotunun aparılmasına böyük ehtiyac var. Eyni zamanda, uçotu apararkən hər bir iqtisadi rayon üzrə əhalinin sayı və yerləşməsi, mal-qaranın baş sayı və tərkibi nəzərə alınmalıdır. Bu həm də «Əhalinin ərzaq məhsulları ilə etibarlı təminatına dair Dövlət Proqramı»nın yerinə yetirilməsi baxımından mühüm əhəmiyyət kəsb edə bilər.

Ümumi torpaq fondu üzrə kənd təsərrüfatına yararsız sahənin belə geniş yer tutmasının əsas səbəblərindən biri respublikada dağlıq relyefin üstün olmasıdır. Yüksək dağlıq ərazilər çılpaq qayalıqlardan, daim qar və buzlaqlarla örtülü yerlər olduqları üçün kənd təsərrüfatında istifadəsi qeyri-mümkündür.

Təbii ki, bataqlıqlar bəzi yerlərdə su altında olan və kənd təsərrüfatına yararlı olub, lakin insanın təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində korlanmış və çirklənmiş torpaqlar hesabına kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların sahəsini qismən genişləndirmək olar. Amma bu imkanlar da geniş deyil və yüksək məbləğdə kapital qoyuluşu tələb edir. Belə bir hal ümumi torpaq fondunun mövcud istifadə vəziyyətini öyrənməyi və ondan daha səmərəli istifadə etmək zəruriyyətini artırır.

Azərbaycan dünyanın az torpaqlı ölkələri sırasındadır. Ona görə də torpaqların hər bir qarışının səmərəli istifadəsi və onun mühafizəsi ölkənin mövcud və gələcək təhlükəsizliyi üçün olduqca vacibdir. Adambaşına düşən istər ümumi torpaq fondunun, istər kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların, istərsə də əkin torpaqlarının ilbəil azalması da məsələnin nə qədər ciddi olmasına dəlalət edir. Belə ki, respublikada adambaşına düşən ümumi torpaq fondu 1960-cı ildə 2,26 hektardan 2010-cu ildə 0,96 hektara qədər, həmin illərdə adambaşına düşən kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar 1,09 hektardan 0,50 hektara qədər, əkin torpaqları isə 0,38 hektardan 0,19 hektara qədər azalmışdır.

Adambaşına düşən ümumi torpaq fondunun azalması birbaşa əhalinin artımı ilə əlaqədar olsa da, kənd təsərrüfatına yararlı və əkin torpaqlarının azalması səbəbini təkcə bu amillə bağlamaq düzgün olmazdı. Bu azalmada torpaqların mühafizəsi, meliorativ vəziyyəti, təbii proseslərə məruz qalması, çirklənməsi və nəhayət, istifadəsində yol verilən nöqsanlar da mühüm rol oynayır.

Apardığımız tədqiqatlar nəticəsində kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların yararsız (keyfiyyətsiz) hala düşməsinə təsir edən səbəblər müəyyən edilmiş və onlar aşağıdakı qruplara ayrılmışdır:

- təbii amillərin təsiri;
- torpaqların genetik xüsusiyyətlərinin təsiri;
- insanın təsərrüfat fəaliyyətinin (antropogen amillərin) təsiri.

Əvvəla, qeyd edim ki, torpaqların kənd təsərrüfatında mövcud istifadə vəziyyətinin təhlilini aparmaq üçün Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsinin 01 yanvar 2010-cu il üzrə torpaq istifadəçilərinin və mülkiyyətçilərinin kənd təsərrüfatına yararlı torpaq sahələrinin istifadə vəziyyətinə dair tərtib etdikləri məlumatlara (torpaq balansına) və Dövlət Statistika Komitəsinin statistik məlumatlarına diqqət yetirdikdə maraqlı hala rast gəldi. Belə ki, hər iki mənbədə torpaqlardan istifadə vəziyyətinə dair məlumatlar üzrə ümumi prinsiplərdə oxşarlıq olsa da, bir çox sahələr arasında kəskin fərqlərin mövcudluğu aydın oldu. Belə fərqlin olması, bir tərəfdən, torpaqların mövcud istifadə vəziyyətini təhlil edib qiymətləndirməkdə çətinliklər yaratsa da, digər tərəfdən, real vəziyyəti açıqca görməyə imkan verir.

Təhlil göstərir ki, kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların ümumi sahəsi ilbəil artaraq 2010-cu ildə 4524,1 min hektara

bərabər olmuşdur. Bu artım 1970-ci illə müqayisədə 271,1 min hektar, 1990-cı illə müqayisədə isə 141,2 min hektar təşkil edir. Təhlil aparılan illər üzrə torpaq balansına görə, əkin sahələri də artmışdır, belə ki, 1970-ci illə müqayisədə əkin sahəsi 334,5 min hektar, 1990-cı illə müqayisədə 84,5 min hektar artmışdır.

Dövlət Statistika Komitəsinin məlumatlarına əsasən, ümumi əkin sahəsi 2010-cu ildə 1970-ci ilə nisbətən 509,4 min hektar, 1990-cı ilə nisbətən 242,9 min hektar artmışdır.

Göründüyü kimi, hər iki mənbə üzrə ümumilikdə əkin sahəsində artım müşahidə olunur, bununla belə, əsas strateji məhsul hesab olunan pambıq və tütün bitkilərinin, eləcə də çoxillik əkmələrin əkin sahələri xeyli azalmışdır.

Pambıq bitkisinin əkin sahəsi 1970-ci illə müqayisədə 171,8 min hektar, 1990-cı illə müqayisədə isə 242,8 min hektar azalmışdır. Həmin illər üzrə tütün bitkisinin əkin sahəsində azalma müvafiq olaraq 12,7 min hektar və 13,6 min hektar olmuşdur. Kartof, tərəvəz və bostan bitkilərinin əkin sahələrində artım müşahidə olunur. Xüsusilə, 1995-ci ildən başlayaraq bu artım daha yüksəkdir. Digər əkinlərin sahəsi 1970-ci illə müqayisədə cüzi artmış olsa da, 1990-cı illə müqayisədə 157,7 min hektar azalmışdır.

Əkin sahələri üzrə çoxillik əkmələrin vəziyyəti daha acınacaqlıdır. Belə ki, kənd təsərrüfatının ən gəlirli sahələrindən sayılan üzüm, meyvə və çay bitkilərinin əkin sahələri ilbəl xeyli azalmışdır. Düzdür, son illər üzüm və meyvə bitkilərinin əkin sahələrində artım müşahidə olunsa da, bu da kifayətedici deyildir. Hesab edirik ki, gəlirli sahə kimi üzüm və çay bitkilərinin əkin sahəsinin genişləndirilməsinə xüsusi diqqət yetirilməli, bu sahələrin inkişafına dövlət tərəfindən müvafiq yardım göstərilməlidir.

Təhlil zamanı bir maraqlı fakt da aydın oldu ki, ayrı-ayrı illər üzrə torpaq balansında və rəsmi statistik məlumatlarda çoxillik əkmələrin sahələri arasında kəskin fərqlər mövcuddur. Belə ki, torpaq balansına görə, üzümlüklərin sahəsi 1995-ci ildə 110,3 min hektar, 2000-ci ildə 80,3 min hektar, 2005-ci ildə 62,8 min hektar, 2010-cu ildə isə 57,7 min hektar olduğu halda, rəsmi statistik məlumatlara görə, həmin illərdə üzümlüklərin sahəsi müvafiq olaraq 97,7; 14,2; 9,6 və 15,0 min hektara bərabər olmuşdur. Çay bitkisi üzrə də hər iki mənbə arasında fərq mövcuddur. Əksinə, maraqlıdır ki, 2000-ci ildən başlayaraq meyvə bağlarının faktiki əkin sahəsi torpaq balansına nisbətən artmışdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, hər iki fakt reallığı əks etdirirsə, deməli, onda torpaq balansı üzrə üzümlüklərin və çay plantasiyalarının artıq sahələri balansdan çıxarılmalı, meyvə bağları üzrə artan sahə isə torpaq balansına əlavə edilməlidir. Yalnız bu halda çoxillik əkmələr altındakı torpaqların mövcud istifadə vəziyyətini düzgün təhlil edib qiymətləndirmək olar. Yuxarıda qeyd edilənlər bir daha sübut edir ki, kənd təsərrüfatı istehsalında yararlı torpaqların istifadə vəziyyətində problemlər hələ də qalmaqdadır.

Aparılan araşdırmalar göstərir ki, mövcud torpaq sahələrindən düzgün və səmərəli istifadə edilməməsi səbəbindən, bir tərəfdən də, Xəzər dənizinin səviyyəsinin qalxması ilə dənizsahili düzənliklərdə və Kür–Araz düzündə qrunut suları səthi qalxmışdır. Nəticədə, bu ərazilərdə torpaqlar şorlaşmaya və bataqlaşmaya məruz qalmış, onların münbitliyi azalaraq məhsuldarlığı aşağı düşmüşdür. Hesablamalara görə, 160 min hektardan artıq dəniz sahili torpaqları su basmışdır.

Respublikada istehsal olunan kənd təsərrüfatı məhsullarının 85–90%-ni verən 1,4 milyon hektar suvarılan torpaqların 49%-dən çoxu müxtəlif dərəcədə şorlaşmaya məruz qalmışdır və bu proses indi də davam edir. Müxtəlif dərəcədə şorlaşmaya məruz qalan 687,7 min hektardan çox torpağın 387,1 min hektarı zəif, 185,5 min hektarı orta, 115,1 min hektarı isə şiddətli dərəcədə şorlaşmışdır.

Hesablamalar göstərir ki, şorlaşmanın tipindən və kənd təsərrüfatı bitkilərinin növündən asılı olaraq təmiz torpaqlara nisbətən zəif şorlaşmış torpaqlarda məhsuldarlıq 10–15%, orta dərəcədə şorlaşmış torpaqlarda 30–50%, şiddətli dərəcədə şorlaşmış torpaqlarda isə 80–90% az olur. Məhsulun keyfiyyəti 3–5 dəfə pisləşir, bitkilərin torpaqdan qidalanma tempi 2–10 dəfə aşağı düşür.

Təbii şəraitin xüsusiyyətləri, eləcə də torpaqlardan səmərəsiz istifadə və insanların təsərrüfat fəaliyyəti respublikada xeyli torpaqların (xüsusilə də dağlıq ərazilərdə) eroziya prosesinə məruz qalmasına səbəb olmuşdur. Elmi-Tədqiqat Eroziya və Suvarma İnstitutunun məlumatlarına əsasən, respublikada torpaqların 3,7 milyon hektardan çoxu (43,5%) müxtəlif dərəcədə eroziyaya uğramış, xeyli ərazidə isə eroziyaya uğrama təhlükəsi müşahidə edilməkdədir. Bu torpaqların 1245,2 min hektarı zəif, 1101,8 min hektarı orta, qalan 1412,6 min hektarı isə şiddətli dərəcədə eroziyaya uğramışdır [4,6].

Eroziya çox təhlükəli prosesdir, onun nəticəsində torpaqların məhsuldar humuslu qatı yuyulur, torpağın fiziki və su-fiziki xüsusiyyətləri pisləşir, keyfiyyəti aşağı düşür, məhsuldarlığı azalır. Hesablamalar göstərir ki, eroziyaya məruz qalmayan torpaqlara nisbətən orta dərəcədə eroziyaya uğramış torpaqlarda bitkilərin məhsuldarlığı 2–3 dəfə, şiddətli dərəcədə eroziyaya uğramış torpaqlarda isə 5–6 dəfə aşağı olur, məhsulun keyfiyyəti 2–3 dəfə pisləşir.

Torpaqlardan səmərəli istifadə etmək üçün (xüsusilə, dağlıq ərazilərdə) müasir tələblər səviyyəsində eroziya prosesinə qarşı mükəmməl mübarizə tədbirləri həyata keçirilməlidir.

Torpaqların yararsız hala düşməsində təbii amillərlə yanaşı, insanların təsərrüfat fəaliyyəti də böyük rol oynayır. Faydalı qazıntıların mənimsənilməsi, sənayenin çoxsahəli inkişafı xeyli torpaq sahəsinin korlanması və çirklənməsinə səbəb olmuşdur. Tədqiqat nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, respublika ərazisində belə torpaqlar 30 min hektardan artıqdır.

Hesab edirik ki, istər təbii amillər, istərsə də insanların təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində bu cür yararsız hala düşmüş torpaqların bərpası, yaxşılaşdırılması və dövriyyəyə qaytarılması üçün müvafiq tədbirlər həyata keçirilməlidir.

Təhlildən görüldüyü kimi, ölkəmizdə kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların mövcud istifadə vəziyyəti o qədər də ürəkəçən deyil. Dağlıq ərazilərdə eroziya prosesi, düzənlik yerlərdə isə şorlaşma və bataqlaşma, bir tərəfdən də yeni təsərrüfatçılıq sisteminin hələ tam formalaşmaması və maddi-texniki resursların çatışmazlığı torpaqdan səmərəli istifadədə problemlər yaradır. Bütün bu problemlər, eyni zamanda, respublikada kənd təsərrüfatı istehsalında istifadə edilən torpaqların məhdudluğu, ərzaq məhsullarına olan tələbatın getdikcə artmasını da bu deyilənlərə əlavə etsək, onda görürük ki, torpaqlardan səmərəli istifadə etməklə sahə vahidindən məhsul istehsalının artırılması nə dərəcədə böyük əhəmiyyət kəsb edir.

Qeyd etmək lazımdır ki, kənd təsərrüfatı istehsalında məhsuldarlığı artırmaq üçün təkə torpaqdan deyil, eyni zamanda, istehsal vasitələrindən də səmərəli istifadə olunmalıdır.

Torpaqdan istifadənin iqtisadi səmərəliliyini daha obyektiv xarakterizə etmək üçün A.İ.Məmmədov tərəfindən bu göstəricilər sistemi üç qrupa ayrılmışdır:

1. Kənd təsərrüfatında torpaq fondundan istifadəni ümumi cəhətdən xarakterizə edən göstəricilər: bura ümumi torpaq fondunda kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların xüsusi çəkisi, kənd təsərrüfatına yararlı torpaqlar cəmində əkin yerlərinin xüsusi çəkisi, əkin yerləri cəmində konkret bitkinin əkin sahəsinin xüsusi çəkisi və s. daxildir.

2. Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının ümumi səviyyəsini xarakterizə edən göstəricilərə istehsal olunan ümumi məhsulun dəyəri ilə, istifadə olunan torpaq sahələrinin müqayisəsindən alınan nisbi göstəricilər daxildir. Başqa sözlə desək, bura hər 100 ha torpaq sahəsindən götürülən ümumi və əmtəlik məhsulun dəyəri və ya miqdarı, hər hektarın məhsuldarlıq göstəriciləri aiddir.

3. Torpaqdan istifadənin iqtisadi səmərəliliyini xarakterizə edən göstəricilər: bura torpağa görə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının ümumi səviyyəsini əks etdirən göstərici ilə yanaşı, vahid torpaq sahəsinə düşən ümumi və xalis gəlir də daxildir. Bu göstəricilər sisteminə, həmçinin, əmək məhsuldarlığı, rentabellik səviyyəsi, maya dəyəri və s. də aiddir.

Torpaqdan istifadənin mövcud vəziyyətinin və iqtisadi səmərəliliyinin təhlili göstərdi ki, onsuz da məhdud olan kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların istifadəsində problemlər hələ çoxdur. Lakin son zamanlar kənd təsərrüfatının inkişafı ilə bağlı dövlət tərəfindən mütəmadi olaraq həyata keçirilən müxtəlif tədbirlər kənd təsərrüfatında başlıca istehsal vasitəsi olan torpaqdan düzgün və səmərəli istifadə etmək üçün hər cür şərait yaratmışdır. Bunun üçün əsas vəzifələr torpaq işləri ilə məşğul olan aidiyyəti strukturların, torpaq mülkiyyətçiləri və istifadəçilərinin üzərinə düşür.

Bu baxımdan görkəmli iqtisadçı alim Əhməd Mahmudovun fikirləri diqqətəlayiqdir. O qeyd edirdi ki, kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalını daha çox artırmaq, əmək məhsuldarlığını yüksəltmək, məhsulun maya dəyərini aşağı salmaq, torpaq fondundan daha səmərəli istifadə etmək üçün imkanlar hələ çoxdur. Hər bir kəs torpağa qənaətcil təsərrüfatçı kimi yanaşmalı, məhsuldarlığın daim artmasına çalışmalıdır, torpağın hər hansı bir şəkildə korlanmasına cəmiyyətə zidd hərəkət kimi baxmaq lazımdır. Kim torpağa qəsd edirsə, ona qayğı ilə yanaşmırsa, onun münbitliyini artırmırsa, o, xalqın rifahının maddi əsasını sarsıdır. Yüksək əkinçilik mədəniyyəti, torpaqdan səmərəli istifadə

edilməsi uğrunda mübarizə kənd təsərrüfatının ümumi tərəqqisi üçün lazım olan vacib və zəruri şərtlərdən biridir [7].

Hələ keçən əsrin 70-ci illərin əvvəllərində deyilmiş bu sözlər müasir dövrümüzün reallığını tam əks etdirir və bu tövsiyələrin yerinə yetirilməsi hər kəsin vəzifə borcu olmalıdır.

Ölkəmizin yeni iqtisadi sistemə keçməsi, kənd təsərrüfatının yenidən qurulması, torpaq üzərində müxtəlif mülkiyyət formalarının yaradılması digər sahələrdə olduğu kimi, sudan istifadə və onun mühafizəsi ilə bağlı münasibətlərin də dəyişməsinə səbəb oldu.

Azərbaycanda su ehtiyatlarını çaylar, göllər, təmiz yeraltı sular, bulaqların suyu və s. təşkil edir. Ərazisinin çox hissəsində quraqlıq iqlim hökm sürdüyündən onun su ehtiyatları olduqca məhduddur. Yerüstü su ehtiyatları 32,3 kub km-dir və əsas hissəsini çay suları təşkil edir ki, onun da illik həcmi 30,9 kub km-ə bərabərdir. Bu su ehtiyatının yalnız 10,2 kub km-i, yaxud 33%-i respublikanın öz ərazisində yerləşir, qalan 20,7 kub km-i, yaxud 67%-i qonşu ərazilərdən daxil olan çay sularının hesabıdır.

Ölkəmizdə su ehtiyatlarının yaranması, onun kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri, hər şeydən əvvəl, ərazinin təbii-iqlim şəraitindən və relyefindən, coğrafi yerləşməsinə təsir edən bir çox amillərdən asılıdır. Ərazimizin kiçik olmasına baxmayaraq, onun olduqca mürəkkəb təbii-iqlim şəraitinə və müxtəlif relyefə malik olması burada su ehtiyatlarının həcminə və ərazi üzrə paylanmasına böyük təsir göstərir.

Kənd təsərrüfatı istehsalı baxımından su ehtiyatlarının fəsillər üzrə paylanmasının əhəmiyyəti daha böyükdür. Su ehtiyatları ərazi üzrə qeyri-bərabər paylandığı kimi, fəsillərə görə də fərqlənir. Təəssüflər olsun ki, iqlim şəraitindən asılı olaraq xalq təsərrüfatı sahələrinin, xüsusilə kənd təsərrüfatının suya olan tələbatının yüksək olduğu yay aylarında axan suyun həcmi kəskin azalır. Çaylardan axan suyun 60%-dən çoxu yaz aylarında (mart-iyun) olur, yay aylarında (iyul-sentyabr) onun həcmi 10–15%-ə qədər azalır.

Belə hal həm əhalinin, həm də xalq təsərrüfatının müxtəlif sahələrinin, o cümlədən tədqiqat obyektimiz olan kənd təsərrüfatının su ilə təminatında problemlər yaradır. Dövlət Statistika Komitəsinin «Ərzaq təhlükəsizliyi üzrə informasiya

sistemi» barədə 2002-ci ildə apardığı (sonrakı illərdə belə bir müayinə aparılmamışdır) birdəfəlik tematik müayinə materiallarına əsasən, ümumi suvarılan torpaqların yalnız 25,4%-nin su təminatı yaxşıdır, qalan 59,4%-nin su təminatında çətinliklər var, 15,2%-nin isə su təminatı çox pisdir.

Əkin sahələrinin də su təminatı qənaətbəxş vəziyyətdə deyil. Bu torpaqların 41,1%-nin su təminatında çətinliklər var, 15,0%-nin isə su təminatı çox pis haldadır, yalnız 25,8%-nin su təminatı yaxşıdır.

Çoxillik əkmələrin 27,6%-də, biçənək və otlaq-örüş sahələrinin 23,0%-də su təminatı nisbətən yaxşıdır. Müvafiq olaraq bu sahələr üzrə 57,8–60,0%-ə qədər torpaqların su təminatında çətinliklər mövcuddur, 14.6 və 17.1%-də isə su təminatı çox pis vəziyyətdədir.

İqtisadi rayonlardan Abşeronda və Lənkəranda kənd təsərrüfatı sahələrinin su ilə təminatı nisbətən yaxşıdır. Abşeronda ümumi suvarılan torpaqların 51,5%-i, əkinaltı torpaqların 63,3%-i, çoxillik əkmələrin 86,4%-i, biçənək və otlaq-örüş sahələrinin isə 47,9%-i su ilə yaxşı təmin olunmuşdur. Lənkəran iqtisadi rayonunda ümumi suvarılan torpaq sahəsinin 47,9%-i, əkin torpaqlarının 51,6%-i, çoxillik əkmələr altındakı torpaqların 42,4%-i su ilə yaxşı təmin olunmuşdur. Lənkəranda biçənək və otlaq-örüş torpaqlarının 95,2%-nin su təminatında çatışmazlıqlar mövcuddur.

Lənkəranda sonuncudan başqa, digər torpaqların su təminatının yaxşı olması, burada su ehtiyatlarının nisbətən yüksək olması ilə izah olunursa, Abşeronda bu, mövcud mühəndis tipli hidrotexniki qurğuların çoxluğu və əksəriyyətinin işlək vəziyyətdə olması ilə əlaqədardır.

Respublikada su ehtiyatlarının qıtlığı və onların həm ərazi, həm də ilboyu qeyri-bərabər paylanması sudan maksimum səmərəli istifadə zəruriyyətini qarşıya qoyur.

III fəsil. Torpaqların istehsal – iqtisadi aspektləri və onların qiymətləndirilməsi

Dövlətlərin yarandığı ilk dövrlərdən xüsusi vergiqoyma obyektini kimi torpaq dövlətin əsas gəlir mənbələrindən biri hesab olunurdu. Bu baxımdan cəmiyyət inkişaf etdikcə əvvəlcə torpağın uçotu (qeydiyyatı), sonra isə qiymətləndirilməsi, daha doğrusu, kadastr işlərinin aparılması zəruriyyəti yarandı.

«Kadastr» latın sözü olub «caput», yəni «vergi obyektini» və «capitastrum», yəni «vergi obyektlərinin siyahısı» mənasını verən sözlərdən əmələ gəlmişdir. Ümumiyyətlə, kadastr təkcə torpağa deyil, suya, meşəyə, heyvanlara, sənayenin müxtəlif sahələrinə də aid edilir. Bununla belə, uçotunun aparılması və qiymətləndirilməsinin mahiyyətinə görə torpaq kadastrı digərlərindən fərqlənir. Bununla əlaqədar olaraq, ilk əvvəl kadastr vergi qoyulan obyektlərin siyahısını özündə əks etdirən kitab (reestr) kimi başa düşülürdü. Lakin geniş mənada torpaq kadastrı dövlət tərəfindən aparılan və torpaqların qeydiyyatı, uçotu və keyfiyyəti (qiyməti) barədə məlumatları özündə əks etdirən bir sistemdir, daha doğrusu, dövlətin həyata keçirdiyi xüsusi uçot və qiymətləndirmə tədbiridir.

İlk dövrlərdə torpaq kadastrı sadəcə olaraq insanların əkdikləri sahələri və saxladıqları heyvanların baş sayı barədə məlumatları əhatə edirdi. İstehsal sahələri inkişaf etdikcə torpaq haqqında məlumatların qeydiyyatını aparmaq üçün xüsusi sənədlər (siyahılar, reestrlər, kitablar və s.) meydana gəlirdi. Torpaq üzrə həyata keçirilən əməliyyatların uçotunu aparmaq üçün müvafiq qayda müəyyən edilirdi.

Cəmiyyətin ilkin inkişaf mərhələsində torpaq kadastrı vasitəsilə başlıca olaraq torpağın sahəsi haqqında məlumatlar əldə olunurdu. Getdikcə torpağın keyfiyyəti və yerlər (uqodiyalar) üzrə uçotunun aparılması zəruriyyəti yaranırdı. Torpaq-kadastr məlumatlarının təkcə sənədlərdə deyil, layihə-xəritə materiallarında da qeydiyyatı aparılırdı. Hələ eramızdan 100 illər əvvəl qədim poeziya və fəlsəfi yazılarda da torpağın təsnifatı və keyfiyyəti barədə kadastr məlumatlarına rast gəlinir.

Cəmiyyətin müxtəlif inkişaf mərhələlərində ictimai-siyasi formasiyalar dəyişsə də, torpaq kadastrı işlərinin aparılmasında əsas məqsəd kadastr məlumatlarının vergiqoymada istifadəsi idi.

Lakin getdikcə bir çox dövlətlər torpaq kadastrı məlumatlarından torpaq-hüquq məsələlərinin həllində də geniş istifadə etməyə başladılar. Onlardan yalnız vergiqoymada deyil, həmçinin, başqa məqsədlər üçün də: torpağın alqı-satqısında, icarəyə verilməsində, eroziyaya və şorlaşmaya qarşı mübarizə tədbirlərinin hazırlanmasında, torpaqların istifadəsində və s. istifadə olunurdu. Sonralar torpaqların səmərəli istifadəsi və mühafizəsi məsələlərinin həlli məqsədi ilə torpaq kadastrı məlumatlarının və təsnifatının təkmilləşdirilməsi meyilləri meydana gəldi.

Qeyd etmək lazımdır ki, müxtəlif dövrlərdə və müxtəlif ölkələrdə torpaq kadastrı işlərinin məzmununda və aparılması metodikasında spesifik fərqlər olsa da, ümumilikdə əsas məqsəd torpaq və torpaq sahibliyi üzrə məlumatlar əldə etməkdən ibarət idi.

Torpaq kadastrının inkişaf tarixinin qısa təhlili əsasında belə bir ümumi-ləşdirmə aparmaq olar ki, torpaq kadastrı əsas istehsal vasitəsi kimi, torpağın təbii keyfiyyəti, onun təsərrüfat və hüquqi vəziyyəti haqqında etibarlı, zəruri və əsaslandırılmış məlumatların məcmusundan ibarətdir. İstənilən dövrdə torpaq kadastrının aparılması vacib tədbir hesab olunmuşdur. Çünki torpaq kadastrı istifadəçilər üzrə torpaqların kəmiyyət və keyfiyyət göstəricilərinin istehsalın nəticələrinə təsir dərəcəsini əks etdirən bir tədbirdir.

Torpaq kadastrı mahiyyətinə və məzmununa görə bir-birini ardıcıl olaraq tamamlayan aşağıdakı tərkib hissələrdən ibarətdir: torpaq istifadəçiliyinin dövlət qeydiyyatı, torpaqların kəmiyyət və keyfiyyətə uçotu, torpaqların bonitirovkası (keyfiyyətə qiymətləndirilməsi), torpaqların iqtisadi qiymətləndirilməsi, torpaq-kadastr kitabları və xəritələrinin tərtibi.

Torpaq kənd təsərrüfatında əsas istehsal vasitəsi olduğu üçün təbiidir ki, onun iqtisadi inkişafının əsasını təşkil edir. Təsərrüfatın iqtisadi vəziyyəti, onun torpaqdan nə dərəcədə səmərəli və düzgün istifadə etməsindən çox asılıdır. Təsərrüfatın fəaliyyətini düzgün qurmaq və torpaqdan səmərəli istifadəni təmin etmək üçün hər bir təsərrüfat rəhbəri torpağın kəmiyyəti və keyfiyyəti barədə dolğun və hərtərəfli məlumatlara malik olmalıdır. Bunun üçün isə, ilk növbədə, sisteməlik olaraq torpaqların dəqiq uçotunun aparılması və qiymətləndirilməsi vacibdir.

Torpaq kadastrı məlumatları təsərrüfatın düzgün qurulmasında və idarə olunmasında, eləcə də istehsalın planlaşdırılmasında geniş istifadə olunur. Kadastr məlumatlarından istifadə edərək təsərrüfat rəhbəri öz istehsalını elə planlaşdırmalıdır ki, minimum vəsait xərci və əmək sərf etməklə sahə vahidindən yüksək məhsul əldə etmək mümkün olsun.

Torpaq kadastrı məlumatları təkcə təsərrüfatın idarə olunması və təsərrüfat fəaliyyətini təhlil etmək üçün deyil, həm də onun ayrı-ayrı sahələrinin inkişafını planlaşdırmaq üçün gərəklidir. Məsələn, torpaqların keyfiyyəti (münbitliyi) haqqındakı məlumatlar kənd təsərrüfatı bitkilərinin maya dəyərinin aşağı salınması və məhsuldarlığının yüksəldilməsi üzrə tədbirlərin hazırlanıb həyata keçirilməsində, gübrələrdən səmərəli və düzgün istifadə edilməsində, habelə müvafiq aqrotexniki tədbirlərin tətbiq edilməsində böyük praktiki əhəmiyyətə malikdir. Bitkilərin nə qədər və hansı gübrəyə tələbatını müəyyən etmək, onlardan vaxtında və düzgün istifadə etmək üçün torpağın sahə ölçüsü ilə yanaşı, keyfiyyətini də bilmək vacibdir. Suvarma müddətini və normasını müəyyən etmək üçün mütləq torpağın su-fiziki və kimyəvi xüsusiyyətləri haqqında kadastr məlumatları əldə olmalıdır.

Torpaq kadastrı təsərrüfatın və ya hər hansı bir ərazinin sahə quruluşunun səmərəli təşkilini də lazım olan məlumatlarla təmin edir. Hər hansı bir təsərrüfatda torpaqların səmərəli istifadəsini və kənd təsərrüfatı sahələrinin düzgün yerləşdirilməsini təmin etmək üçün təsərrüfatdaxili yerquruluşu işlərinin aparılması lazımdır. Bu məqsədlə də torpaq kadastrı məlumatları ilk və əsas kimi istifadə olunur.

Torpaq ehtiyatlarının mühafizəsində, torpaqların korlanmasının və çirklənməsinin qarşısının alınmasında, habelə onların təyinatının və hüquqi rejiminin dəyişdirilməsində torpaq kadastrı məlumatlarının böyük rolu və əhəmiyyəti vardır.

Nəhayət, torpaq kadastr məlumatları torpaqların normativ qiymətlərinin və vergi dərəcələrinin müəyyən edilməsində, eləcə də torpaq üzrə müxtəlif əqdlərin həyata keçirilməsində geniş istifadə olunur.

Torpaq kadastrının vacib tərkib hissələrindən biri hesab olunan torpaqların bonitirovkası (keyfiyyətə qiymətləndirilməsi) konkret olaraq bir torpaq sahəsinin digərindən nə dərəcədə məhsuldar

olduğunu müəyyən edir. Bu yöndə indiyə kimi torpaqların bonitirovkasına dair aparılan tədqiqatlar getdikcə təkmilləşdirilsə də, torpaq kadastrının ən vacib tərkib hissələrindən biri sayılan torpaqların iqtisadi qiymətləndirilməsi üzrə tədqiqatlar çox zəif aparılmışdır. İqtisadiyyatın müxtəlif sahələri ilə məşğul olan alimlər torpaqların iqtisadi qiymətləndirilməsinə dair bəzi məqamlara toxunsalar da, bu yöndə geniş tədqiqat işi aparmamışlar [7, 8, 9, 13].

Ayrı-ayrılıqda aparılan bu tədqiqatların kənd təsərrüfatında tətbiqi torpaqların kadastr rayonlaşdırılması zəruriyyətini meydana gətirdi. Bu məqsədlə V.T.Nəzərova keçən əsrin 80-ci illərində torpaq kadastrı rayonlaşdırılması apararaq respublika ərazisini 13 kadastr rayonuna ayırmışdır. Sonradan Q.Ş.Məmmədov tərəfindən bitkilərin torpağa tələbatı və aqroekoloji şərait nəzərə alınaraq torpaq-kadastr rayonlaşdırılması sahəsində dəqiqləşdirmələr aparılmış, respublika ərazisində 25 torpaq kadastr rayonu və 3 torpaq kadastr yarımrayonu müəyyən edilmişdir [9].

Bununla belə, torpaq-kadastr rayonlaşdırılması zamanı bəzi məqamlara kifayət qədər diqqət yetirilməməsi əldə olunan kadastr məlumatlarının reallaşdırılması, daha doğrusu, onların praktiki olaraq tətbiqi sahəsində problemlər yaratmışdır.

Belə məqamlara torpaq-kadastr rayonlaşdırılmasında əsas istehsal vasitəsi olan torpaqlardan istifadə imkanlarının və iqtisadi rayonlaşdırma prinsiplərinin nəzərə alınmamasını, bəzi rayonların inzibati ərazilərinin bir neçə kadastr rayonuna aid edilməsini, təbii-coğrafi və regional xüsusiyyətlərin, eləcə də bir çox iqtisadi amillərin diqqətdən kənar qalmasını və s. aid etmək olar. Torpaq-kadastr rayonlaşdırılmasında təbii-iqtisadi rayonlaşdırma prinsiplərini nəzərə almadıqda, hər hansı bir regionun sosial-iqtisadi inkişafını təmin edən kompleks göstəricilər və məlumatlar sisteminin formalaşdırılması, onların təhlili və düzgün qiymətləndirilməsi mümkünsüz ola bilər. Yaxud, bir rayonun inzibati ərazisinin bir neçə kadastr rayonuna aid edilməsi ümumilikdə həmin rayonun xalq təsərrüfatının bütün sahələrini əhatə edən tədbirlərin həyata keçirilməsində ərazi vahidi prinsipinə ziddir. Dövlətin istənilən sahə üzrə həyata keçirdiyi siyasət də konkret ərazi vahidi prinsipi üzrə aparılır. Belə olduğu halda, bir inzibati rayon ərazisinin bir neçə torpaq-kadastr rayo-

nuna daxil edilməsi, təbii ki, həmin rayon ərazisi üzrə hər hansı bir məlumatın əldə edilməsində və ya istənilən tədbirin həyata keçirilməsində problem yaradacaqdır.

Bütün bu qeyd edilənləri nəzərə alaraq, torpaq-kadastr işlərinin düzgün aparılmasını və əldə olunan kadastr məlumatlarından səmərəli istifadəni təmin etmək məqsədi ilə inzibati ərazi bütövlüyü prinsipinə əsasən, torpaq-kadastr rayonlaşdırılmasında tərəfimizdən təkmilləşdirmələr aparılmışdır. Aparılan dəqiqləşdirmələr nəticəsində respublika ərazisində 13 torpaq-kadastr rayonu və 28 yarımrayonu ayrılmışdır. Hər bir torpaq-kadastr rayonunun və yarımrayonunun sərhədləri xəritə üzərində dəqiqləşdirilmiş, onlara daxil olan inzibati rayonların sahələri müəyyən edilmişdir. Hesab edirik ki, indiki mərhələdə bu rayonlaşma daha təkmildir və onun istifadəsi daha asan və sərfəlidir.

Torpaqlardan səmərəli istifadə etmək, onların məhsuldarlıq qabiliyyətini düzgün qiymətləndirmək üçün hər hansı bir torpağın digərindən nə dərəcədə yaxşı (məhsuldar) və ya keyfiyyətsiz (az məhsuldar) olmasını bilmək olduqca vacibdir. Bunu isə torpaqları keyfiyyətinə görə və iqtisadi cəhətdən qiymətləndirilməsi yolu ilə müəyyən etmək olar.

Torpaqların qiymətləndirilməsi məsələləri yalnız qeyd edilən problemlərin həllində deyil, eyni zamanda torpaq-mülkiyyət münasibətlərinin yenidən formalaşmasında, yeni və səmərəli təsərrüfatçılıq sisteminin qurulmasında, torpaqların normativ qiymətlərinin müəyyən edilməsində, alqı-satqısında və torpaqla bağlı digər əqdlərin həyata keçirilməsində, eləcə də ümumilikdə torpaq münasibətlərinin tənzimlənməsində xüsusi əhəmiyyət kəsb edir. Torpaqların qiymətləndirilməsi materiallarından kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının planlaşdırılmasında, müxtəlif təsərrüfat formalarının istehsal fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində, təsərrüfatda çalışanların əməkhaqqının ödənilməsi qaydalarının təkmilləşdirilməsində, təbii şəraiti və iqtisadi amilləri nəzərə alaraq təsərrüfatın optimal ölçülərinin müəyyən edilməsində, eləcə də kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafını təmin edən bir çox məsələlərin həllində geniş istifadə olunur.

Torpağın münbitliyi onun məhsuldarlıq qabiliyyətinin əsas göstərici olduğuna görə, bir torpağın digərindən nə dərəcədə məhsuldar olduğunu müəyyən etmək üçün bir çox metodlar möv-

cuddur. Bu metodların əksəriyyəti müxtəlif dövrlərdə alimlər tərəfindən istifadə edilmiş, hər bir metodun üstün və çatışmayan cəhətləri aşkarlanmışdır. Nəhayət, keçən əsrin 70-ci illərindən başlayaraq torpaqların keyfiyyət xüsusiyyətlərinə (münbitlik göstəricilərinə) görə qiymətləndirilməsinə daha çox üstünlük verilmişdir.

Torpaq kadastrının tərkib hissəsi olan bu qiymətləndirmə metodu torpaqların bonitirovkası adlanır. Bonitirovka latın sözü olub «bonitas» sözündən götürülmüş, mənası keyfiyyətlik deməkdir, başqa sözlə, torpağın keyfiyyətini (münbitliyi) müqayisəli tərzdə ballarla ifadə edən nisbi kəmiyyət göstəricisidir. Bu cür qiymətləndirmə ilə torpağın bitkiyə təsir göstərən bütün müsbət və mənfi əlamətləri nəzərə alınır. Lakin bu qiymətləndirmə metodu da müəyyən qüsurlardan xali deyil.

Bu metodikaya görə, torpaqların bonitirovkası zamanı əsas meyar kimi onun daxili keyfiyyəti, daha doğrusu, təbii münbitliyini yaradan göstəriciləri (humus, azot, fosfor, kalium, udma tutumu, karbonatlıq, turşuluq və s.) əsas götürülür. Bütün göstəriciləri yüksək olan torpaq «etalon» qəbul edilərək 100 balla qiymətləndirilir və qalan torpaqların balları da «etalon»a görə hesablanır [9,15,17].

Apardığımız tədqiqatlar göstərir ki, bu metod uzun müddət istifadə olunsa da, reallıqla uzlaşmır, çox vaxt keyfiyyət göstəricilərinə görə yüksək bal alan torpaqların məhsuldarlığı aşağı olur, yaxud əksinə. Fikrimizcə, bunun bəzi səbəbləri təbii-iqtisadi amillərlə bağlı olsa da, başlıca səbəb torpağın yüksək keyfiyyət göstəricilərinin «etalon» qəbul edilməsidir.

Artıq dünyanın bir çox alimləri, o cümlədən respublikamızın alimləri sübut etmişlər ki, bitkilər torpaqda olan qida maddələrini tam deyil, müəyyən miqdarda istifadə edərək (mənimsəyə) bilirlər.

Bu prinsipə əsaslanaraq biz torpaqların bonitirovkası (keyfiyyətə qiymətləndirilməsi) zamanı yüksək göstəriciləri deyil, bitkilərin torpaqdan qida maddələrini mənimsəyə biləcəyi həddini (optimal həddi) «etalon» qəbul edib 100 balla qiymətləndirməyi daha məqsədəuyğun hesab edirik.

Torpaqların iqtisadi qiymətləndirilməsi dedikdə əsas istehsal vasitəsi kimi, torpağın keyfiyyətinin iqtisadi göstəricilərə görə qiymətləndirilməsi başa düşülür. Torpaqların iqtisadi qiymətləndirilməsi bir çox təsərrüfat məsələlərinin həlli üçün

gərəkli olmağı ilə bərabər, hər şeydən əvvəl, torpaqların potensial imkanlarını nəzərə alaraq onlardan daha səmərəli istifadə edilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Torpaqların iqtisadi qiymətləndirilməsi zamanı ən vacib şərtlərdən biri göstəricilərin əsaslandırılması və düzgün seçilməsidir. Qiymətləndirmənin aparılması metodikasının dəqiqliyi və nəticələrinin praktiki əhəmiyyəti də məhz bu məsələlərin düzgün həllindən asılıdır. Ümumilikdə torpaqların iqtisadi qiymətləndirilməsi olduqca mürəkkəb və çətin bir prosesdir. Ona görə də, bu barədə həmişə fikirlər mübahisəli və müxtəlif olmuşdur.

Bu da təbiidir, çünki çox vaxt eyni keyfiyyətdə olan torpaq iqtisadi amillərin təsiri nəticəsində müxtəlif rentabelliyyə malik olur, yaxud əksinə, eyni həcmdə sərf olunan əmək və maliyyə xərci müqabilində əldə edilən məhsul və gəlir torpağın münbitliyindən asılı olaraq müxtəlif olur. Bir də nəzərə almaq lazımdır ki, hər hansı bir ərazidə konkret torpaq tipinə dair əsas kriteriya kimi götürülən iqtisadi göstəriciləri müəyyən etmək, sadəcə olaraq, qeyri-mümkündür və bunun üçün stasionar tədqiqatlar aparmaq lazımdır.

Ona görə də məsələyə birtərəfli yanaşmaq olmaz, qiymətləndirmədə kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqlarla digər torpaqları eyniləşdirmək qətiyyənlə düzgün deyil. Əgər kənd təsərrüfatında torpaq əsas istehsal vasitəsi kimi çıxış edirsə, digər halda onun funksiyası başqadır. Birinci halda nəticə, yəni istehsalın səviyyəsi, əsasən, təbii və iqtisadi amillərin birgə (kompleks) təsirindən asılıdırsa, ikinci halda iqtisadi-sosial-texniki amillərin təsiri daha güclüdür.

Bütün bunları nəzərə alaraq, hesab edirik ki, kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların keyfiyyət (münbitlik) göstəriciləri ilə yanaşı, hər bir kənd təsərrüfatı bitkisinin potensial məhsuldarlıq imkanları, istehsal olunan məhsulun həcmi, istehsal xərcləri və digər iqtisadi göstəricilər torpağın iqtisadi qiymətləndirilməsinin nəzəri-metodoloji əsasını təşkil etməlidir.

Torpaqları iqtisadi cəhətdən qiymətləndirmək üçün, ilk növbədə, keyfiyyət göstəricilərinə uyğun olaraq torpaqların məhsuldarlıq qabiliyyəti (imkanları) müəyyən edilməlidir. Bunun üçün hər bir kənd təsərrüfatı bitkisinin potensial məhsulvermə imkanı və həmin bitkinin altındakı torpağın keyfiyyət göstəricilə-

rinə görə balları hesablanmalıdır. Bu məlumatlar əsasında aşağıdakı təklif olunan düsturdan istifadə etməklə hər bir bitki altındakı torpağın potensial məhsuldarlıq qabiliyyətini müəyyən etmək olar:

$$T_{mq} = \frac{M_p \cdot T_b}{100}$$

burada: T_{mq} – torpağın potensial məhsuldarlıq qabiliyyəti, se n/ha;

M_p – kənd təsərrüfatı bitkilərinin potensial məhsuldarlıq imkanları, sen/ha;

T_b – torpağın keyfiyyət (bonitet) balıdır.

Düsturdan istifadə edərək keyfiyyət qrupları üzrə kənd təsərrüfatı təyinətli torpaqların məhsuldarlıq qabiliyyətini hesablamaq olar.

Hesablamalardan görünür ki, torpaqların keyfiyyət balı aşağı düşdükcə bitkilər üzrə məhsuldarlıq da azalır. Əgər keyfiyyəti 100 balla qiymətləndirilən torpağın taxıl üzrə potensial məhsuldarlıq qabiliyyəti 70 sen/ha-ya bərabədirsə, keyfiyyəti 80 bal olan torpaqda onun miqdarı 56 sen/ha-ya, 21 bal alan torpaqda isə 15 sen/ha-ya qədər azalır.

Kənd təsərrüfatı torpaqlarının potensial məhsuldarlıq qabiliyyətinin kifayət qədər yüksək olmasına baxmayaraq faktiki olaraq imkandan xeyli aşağı məhsul istehsal olunur. Bunun sübutu üçün aşağıda təklif etdiyimiz düsturdan istifadə etməklə torpaqların potensial məhsuldarlıq imkanlarından istifadə həddini müəyyən etmək mümkündür.

$$T_{ih} = \frac{M_f \cdot 100}{M_p}$$

burada: T_{ih} – torpağın potensial imkanından istifadə həddi;

M_f – konkret torpaq sahəsində istehsal olunan faktiki məhsul, ton/ha;

M_p – kənd təsərrüfatı bitkilərinin potensial məhsuldarlıq imkanları, ton/ha.

Düsturdan istifadə edərək hesablanmışdır ki, müxtəlif kənd təsərrüfatı bitkiləri üzrə torpaqların potensial məhsuldarlıq imkanlarından istifadə həddi 29–65% arasında təbəddüd edir.

Torpaqların potensial məhsuldarlıq imkanlarını və bu imkanlardan mövcud istifadə səviyyəsini dəyərli ifadə etsək, görərik ki, hər hektardan taxıl altında – 995 manat, pambıqda – 525 manat, kartofda – 8183 manat, tərəvəz-bostanda – 3379 manat, meyvədə – 3008 manat və üzümdə – 2429 manat vəsait itirilir. Torpaqların potensial məhsuldarlıq imkanlarını müəyyən etdikdən sonra onun iqtisadi qiymətləndirilməsinə başlamaq olar. Hesab edirik ki, torpaqlar iqtisadi qiyməti kadastr rayonları üzrə torpağın keyfiyyət (aqröstehsal) qrupları çərçivəsində hər bir bitki üçün ayrılıqda hesablanmalıdır. Belə olduqda həm əldə olunan məlumatların reallığa uyğunluğu yüksək olur, həm də istifadə asan və təminatlı olur.

Torpaqların iqtisadi qiymətini aşağıdakı düsturdan istifadə etməklə hesablamaq olar:

$$T_{iq} = \frac{(M_{üd} - \dot{U}_m) \cdot 100}{M_{pd}}$$

burada: T_{iq} – torpağın iqtisadi qiyməti, balla;

$M_{üd}$ – vahid torpaq sahəsindən istehsal olunan ümumi məhsulun dəyəri, man/ha;

$\dot{U}_m$ – ümumi məsrəflər, man/ha;

M_{pd}^m – faktiki qiymətlərlə hesablanmış potensial məhsuldarlığın dəyəri, man/ha.

Bu qaydada torpaqları iqtisadi cəhətdən qiymətləndirdikdən sonra torpaq kadastrının ayrı-ayrılıqda tərkib hissələri barədə məlumatlar əldə etmiş oluruq. Bu məlumatların aidliyi sahələr üzrə ayrı-ayrılıqda deyil, birgə (kompleks) tətbiqini təmin etmək üçün konkret torpaq sahəsinə görə ümumi kadastr qiyməti müəyyən etmək vacibdir. Bu ona görə lazımdır ki, eyni zamanda bir neçə məlumatdan istifadə etmək çətindir və torpağın keyfiyyətini, onun səmərəliliyini daha düzgün qiymətləndirməyə imkan vermir. Lakin kadastr qiyməti vahid ərazidə hər hansı bir bitki altında torpağın keyfiyyəti, onun potensial məhsuldarlıq imkanları, iqtisadi qiyməti, kəmiyyəti və s. barədə məlumatları özündə əks etdirir. Torpaqların ümumi kadastr qiymətini müəyyən etmək üçün aşağıdakı düsturdan istifadə etmək olar:

$$K_q = \frac{S \cdot T_b \cdot T_{iq}}{100}$$

burada: K_q – torpağın ümumi kadastr qiyməti, bal;

S – bitkinin əkin sahəsi, ha;

T_b – torpağın keyfiyyət (bonitet) balı;

T_{iq} – torpağın iqtisadi qiymətidir.

Torpağın istər iqtisadi qiyməti, istərsə də kadastr qiyməti ümumilikdə torpağın dəyəri, yəni onun pulla ifadəsi (normativ qiyməti) anlamı kimi başa düşülməməlidir. Torpağın iqtisadi qiymətinə, əsasən, iqtisadi amillər, kadastr qiymətinə isə kompleks amillər sistemi təsir göstərdiyi halda, torpağın normativ qiyməti, əsasən, onun keyfiyyət göstəricilərindən asılıdır.

Qeyd etmək lazımdır ki, bütün dövrlərdə və müxtəlif mərhələlərdə torpağın qiyməti məsələsinə istər siyasi, istərsə sosial-iqtisadi, istərsə də təbii amillərin təsiri böyük olmuşdur. Ona görə də onun müəyyən edilməsində hələ konkret fikir formalaşmayıb, bu barədə mübahisəli və fərqli fikirlər mövcuddur. Bəziləri torpağın əmək məhsulu olmadığını əsas gətirərək onun normativ (dəyər) qiymətinin müəyyən edilməsini inkar edir. Digərləri isə əmək məhsulu olmasa da, bazar iqtisadiyyatı şəraitində torpağın mülkiyyət vasitəsi kimi alğı-satqı obyektinin olmasına əsaslanaraq, onun dəyər qiymətinin müəyyən edilməsini vacib sayır [16, 17, 22].

S.V.Borozdin torpaqları təyinatına görə qiymətləndirməyi və qiymətləndirmədə əsas kimi qəbul edilən göstəricilərin təyinatı uyğun seçilməsini daha düzgün sayır. Müəllif kənd təsərrüfatı torpaqlarının qiymətlərini müəyyən edərkən meyar kimi vahid torpaq sahəsindən ümumi gəliri, ona çəkilən xərcləri və kapitallaşma koeffitsientini, qeyri-kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların normativ qiymətini müəyyən edərkən isə vahid torpaq sahəsinə düşən mühəndis infrastrukturunu sahələrinin dəyər balansını, onun istismar (köhnəlmə) səviyyəsini və yaxşılaşdırılması üçün nəzərdə tutulan (planlaşdırılan) kapital qoyuluşunu, təmir-profilaktik işlərin kapitallaşma dəyərini əsas götürür [14].

O, tikinti altında olan torpaqları ayrılıqda qiymətləndirməyi təklif edir və burada əsas göstərici kimi üzərindəki tikililərlə birgə

torpaq sahəsinin satış qiyməti, tikintinin tipi və keyfiyyəti üzrə qiymətləndirilən analogi daşınmaz obyektin ümumi dəyərində torpağın orta payı götürülür.

S.V.Borozdinin torpaqların qiymətlərinin təyinatına görə müəyyən edilməsi və qeyri-kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların qiymətləndirilməsi barədəki yanaşmasına şərik olsaq da, kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların qiymətləndirilməsi metodu ilə razılaşa bilmirik. Çünki söhbət vahid torpaq sahəsinin iqtisadi cəhətdən qiymətini deyil, dəyər ifadəsində qiymətini müəyyən etməkdən gedirsə, burada hər hansı bir kapital qoyuluşundan və ya əmək sərfindən danışmağa dəyməz, yəni konkret olaraq sırf torpaq sahəsi qiymətləndirilməlidir.

Bütün bunlar göstərir ki, dövlət torpaq kadastrının tərkib elementi kimi torpaqların iqtisadi baxımdan qiymətləri ilə (bal qiyməti ilə), torpağın dəyər qiyməti (normativ qiyməti) eyniləşdirilir. Bir daha qeyd etməyi lazım bilirik ki, qiymətləndirmədə bu iki fərqli anlayışı eyniləşdirmək qətiyyən olmaz. Çünki torpaqları iqtisadi cəhətdən qiymətləndirərkən yerli spesifik xüsusiyyətlər, istehsal xərcləri, əmək sərfi və digər təbii-iqtisadi amillərin təsiri əsas götürüldüyü halda, dəyər baxımından qiymətləndirmədə tam başqa göstəricilər əsas götürülməlidir. Yəni necə ola bilər ki, ölkənin eyni hüquqa malik vətəndaşının biri eyni keyfiyyətdə və eyni məhsuldarlığa malik olan torpağa bir, digəri isə başqa qiymət ödəməli olsun.

Doğrudur, eyni keyfiyyətə malik olan torpaqda yuxarıda qeyd etdiyimiz amillərin təsiri nəticəsində məhsuldarlıq müxtəlif ola bilər və bu da yalnız torpağı iqtisadi cəhətdən qiymətləndirərkən nəzərə alınmalıdır. Torpağın dəyər qiymətinə isə bu təsirlərin aidiyyəti yoxdur.

Hesab edirik ki, kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların dəyərini (normativ qiymətini) müəyyən edərkən torpaq-bitki münasibətləri, daha doğrusu, torpağın keyfiyyəti və bitkinin növündən asılı olaraq potensial məhsul vermə imkanları əsas götürülməlidir. Fikrimizcə, bu yanaşma torpağın real dəyərini daha düzgün qiymətləndirməyə imkan verəcəkdir.

Kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların normativ qiymətini hesablamaq üçün bu düsturdan istifadə etmək təklif olunur:

$$T_n = \frac{M_{pb} \cdot T_b}{100} \cdot \text{ə}m$$

burada: T_n – torpağın normativ qiyməti, man/ha;

M_{pd} – kənd təsərrüfatı bitkilərinin potensial məhsuldarlıq imkanlarının dəyəri, man/ha;

T_b – torpağın keyfiyyət (bonitet) balıdır.

ə_m – torpaq sahəsinin yerləşdiyi məsafəyə görə əmsali.

Beləliklə, bu yolla kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların keyfiyyət qrupları üzrə hesablanmış normativ qiymətləri reallığa daha yaxın olur. Bunu əsaslandıran bəzi məqamlara diqqət yetirək.

Əvvəla təklif olunan üsulla qiymətləndirmə olduqca sadə və asan başa düşüləndir. Ondan istifadə etməklə istənilən təsərrüfat başçısı və ya hər bir vətəndaş mülkiyyətində, yaxud istifadəsində olan, ya da almaq istədiyi torpaq sahəsinin normativ qiymətini asanlıqla müəyyən edə bilər.

Bu üsulla qiymətləndirmədə ölkəmiz üçün spesifik olan kənd təsərrüfatının ixtisaslaşması nəzərə alınmış olur. Bu da həm mövcud durumda, həm də perspektivdə torpağın hansı bitki altında istifadə olunmasından asılı olmayaraq onun dəyərini müəyyən etməyə imkan verir.

Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, qeyri-kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların dəyərini (normativ qiymətinin) müəyyən edilməsində S.V.Borozdinin yanaşmasını daha məqbul hesab edirik. Eyni zamanda, yerli şəraitdən, təbii-iqtisadi və ekoloji amillərdən asılı olaraq onun qiymətləndirmədə əsas götürüldüyü göstəricilərə bəzi əlavə və dəyişikliklərin edilməsini də məqsədəuyğun sayırıq.

Hesab edirik ki, hər hansı bir tikili, bina və ya qurğu altında olan torpaqla, digər qeyri-kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların dəyərini ayrı-ayrılıqda hesablamaq lazımdır.

Qeyri-kənd təsərrüfatı məqsədləri üçün istifadə olunan digər torpaqların dəyərini (normativ qiymətini) müəyyən etmək nisbətən mürəkkəbdir və torpaq üzərindəki infrastruktur sahələrinin müxtəlifliyindən, eləcə də torpağın istifadə məqsədindən asılı olaraq tez-tez dəyişə bilər. Bu torpaqları qiymətləndirərkən

qiymətləndirilən torpaq sahəsi üzərindəki infrastruktur sahəsinin dəyərini, onların istifadəyə yararlılıq dərəcəsini, infrastruktur obyektinin yaxşılaşdırılmasına və profilaktiki-təmir işlərinə sərf olunan xərcləri, habelə planlaşdırılan yeni infrastruktur sahəsinə sərf ediləcək kapital qoyuluşunu əsas göstərici kimi götürməyi məqsədmüvafiq hesab edirik.

Təklif olunan üsullarla torpaqların dəyərinin (normativ qiymətinin) hesablanması reallığa daha yaxın olsa da, mövcud ictimai-siyasi və sosial şəraitdən asılı olaraq müxtəlif səbəblərin təsiri nəticəsində bu üsulların tətbiq edilməsini də mümkün sayırıq.

Dünyanın əksər inkişaf etmiş ölkələrində olduğu kimi, respublikamızda da yeni iqtisadi münasibətlərin inkişafı şəraitində torpaq istər-istəməz alqı-satqı obyektinə çevrilmişdir.

Torpaq bazarının da daxil olduğu torpaq dövriyyəsi torpaq münasibətlərinin tərkib hissələrindən biridir. Torpaq dövriyyəsi torpaq sahələri üzərində mülkiyyət, istifadə və icarə hüquqlarının bölüşdürülməsini, lazım gəldikdə bu hüquqların dəyişdirilməsini, torpaqların bir kateqoriyadan digərinə keçməsinə, eləcə də kateqoriyalar daxilində transformasiyasını təmin edən bir sistemdir. Torpaq bazarı da bu sistem daxilində torpaq sahələrinin alqı-satqısı, girov qoyulması, bağışlanması, nizamnamə (pay) fonduna verilməsi, vərəsəlik üzrə başqasına keçməsi, habelə mülkiyyət, istifadə və icarə hüquqlarının dəyişməsi ilə bağlı dövlət orqanları, bələdiyyələr, hüquqi və fiziki şəxslər arasında baş verən iqtisadi və hüquqi münasibətləri əks etdirir. Ölkə vətəndaşları və hüquqi şəxsləri qanunvericiliyə uyğun olaraq torpaq bazarında mülkiyyətçi, istifadəçi, icarəçi, girovqoyan və girovsaxlayan, alıcı, satıcı və digər əqdlərin iştirakçısı hesab olunurlar. Lakin əcnəbilər, vətəndaşlığı olmayan şəxslər, xarici hüquqi şəxslər, beynəlxalq birliklər və təşkilatlar, eləcə də xarici dövlətlər torpaqların mülkiyyətə alınmasından başqa, torpaq bazarında qanunvericiliyin müəyyən etdiyi qaydalar çərçivəsində digər əqdlər bağlaya bilərlər.

Torpaq bazarının təşkili, torpaq üzərində mülkiyyət, istifadə və icarə hüquqlarının, eləcə də bağlanmış əqdlərin dövlət qeydiyyatına alınmasının məcburiliyi, torpaq bazarı haqqında məlumatların əldə edilməsində bazar subyektləri arasında hüquq bərabərliyinin təmin edilməsi, bağlanmış əqdlərə görə rüsumla-

rın ödəniş qaydalarının tətbiqi, habelə torpaq üzərində inhisarçılığa yol verilməməsi torpaq bazarında dövlət siyasətinin əsas prinsipləridir. Bu prinsiplərin təmin edilməsi dövlət tərəfindən tənzimlənir.

Müşahidələr göstərir ki, torpaq dövriyyəsi ilə bağlı həyata keçirilən əqdlərin miqdarı getdikcə artmaqdadır. Belə ki, 2005-ci illə müqayisədə 2006-cı ildə torpaq dövriyyəsi üzrə əqdlərin miqdarı 11%, 2007-ci ildə 17%, 2008-ci ildə 23%, 2010-cu ildə 30%-ə qədər artmışdır, lakin bu əqdlərin çoxu qanunvericilik tələblərinə tam cavab vermir. Araşdırmalar göstərir ki, respublikada torpaq dövriyyəsi üzrə göstərilən statistik məlumatlar da reallığı tam əks etdirmir.

Azərbaycanın təbii-coğrafi şəraitinin zəngin və mürəkkəb olması burada torpaqların müxtəlif tip və növmüxtəlifliklərinin əmələ gəlməsinə səbəb olmuşdur. Bu müxtəliflik torpaqların keyfiyyət (münbitlik) xüsusiyyətlərində də özünü göstərir. Torpaqların kənd təsərrüfatı bitkilərinin inkişafı və məhsuldarlığı üçün nə dərəcədə yararlı olduğunu müəyyən etməkdən ötrü, torpaq kadastrının tərkib hissələrindən biri olan torpaqların bonitirovkası (keyfiyyətə qiymətləndirilməsi) aparılır. Bununla torpaqların keyfiyyətə biri-birindən nə qədər fərqli olduğunu növmüxtəlifliyinə kimi müəyyən etmək mümkün olur.

Coğrafi şəraitin müxtəlifliyi səbəbindən konkret bir ərazi vahidində torpağın bir deyil, bir neçə növmüxtəlifliyinə rast gəlmək mümkündür. Bu isə torpaq bonitetinin nəticələrindən kənd təsərrüfatında istifadəni xeyli çətinləşdirir. Qarşıya çıxan bu cür çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün torpaqların keyfiyyət göstəricilərinə görə qruplaşdırılması zəruriyyəti meydana gəlir.

Torpaq kənd təsərrüfatında əsas istehsal vasitəsi olduğu üçün ədəbiyyatlarda belə qruplaşdırma torpaqların aqroistehsal qruplaşdırılması adlandırılır. Torpaqların aqroistehsal qruplaşdırılması – genezisinə və aqronomik keyfiyyətinə görə eyni xassəyə malik olan torpaqların qruplaşdırılmasıdır [9, 15, 8].

Torpaqların aqroistehsal qruplaşdırılması kənd təsərrüfatı istehsalında bir çox ümumi məsələlərin həllində – təsərrüfatın ixtisaslaşdırılmasında, ərazinin düzgün seçilməsində, hansı bitkinin əkilməsinin müəyyən edilməsində, məhsuldarlığın

proqnozlaşdırılmasında, təsərrüfatın istehsal fəaliyyətinin qiymətləndirilməsində, habelə torpağın potensial məhsuldarlıq imkanının müəyyən edilməsində və s. olduqca mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İndiyə kimi 100 ballı sistemə uyğun olaraq, torpaqlar bonitet balları əsasında aşağıdakı 5 aqroistehsal qrupunda birləşdirilmişdir və onların hər birinə 20 bal həddində qiymət almış torpaqlar daxil edilmişdir:

I qrup – yüksəkkeyfiyyətli torpaqlar (100–81 bal);

II qrup – yaxşı keyfiyyətli torpaqlar (80–61 bal);

III qrup – orta keyfiyyətli torpaqlar (60–41 bal);

IV qrup – aşağı keyfiyyətli torpaqlar (40–21 bal);

V qrup – şərti yararsız torpaqlar (20–1 bal).

Göründüyü kimi, hər bir aqroistehsal qrupuna aid olan torpaqların keyfiyyət balları arasındakı fərq 20-yə bərabərdir. Torpağa adi təbii bir cisim kimi deyil, əsas istehsal vasitəsi baxımından yanaşsaq, aqroistehsal qrupları arasında və qrupdaxili torpaqların 20 bal fərquində olması onun keyfiyyətinin, habelə təsərrüfat fəaliyyətinin qiymətləndirilməsi üçün real göstərici ola bilməz.

Fikrimizcə, torpaqların aqroistehsal qruplaşdırılması torpaqların toksonomik vahidlərinin keyfiyyətinə və konkret bitkinin tələbatına görə aldığı daha yaxın ballar əsasında aparılmalıdır. Bu cür qruplaşdırma zamanı torpaqların genetik-istehsal xüsusiyyətləri, əsas aqrotexniki və meliorativ tədbirlərə münasibəti, münbitliyi, iqtisadi göstərici kimi maddi-texniki resurslardan istifadə səviyyəsi, əmək sərfi, torpaqların potensial məhsuldarlıq imkanları və s. məsələlər də nəzərə alınmış olur.

Qeyd edilənlərə əsaslanaraq respublikanın torpaqlarını bonitet siniflərinə uyğun aşağıdakı 10 aqroistehsal qrupunda birləşdirməyi daha məqsədmüvafiq hesab edirik:

I qrup – ən yüksək keyfiyyətli torpaqlar (100–91 bal);

II qrup – yüksəkkeyfiyyətli torpaqlar (90–81 bal);

III qrup – ən yaxşı keyfiyyətli torpaqlar (80–71 bal);

IV qrup – yaxşı keyfiyyətli torpaqlar (70–61 bal);

V qrup – orta keyfiyyətli (60–51 bal).

VI qrup – nisbi orta keyfiyyətli torpaqlar (50–41 bal);

VII qrup – aşağı keyfiyyətli torpaqlar (40–31 bal);

VIII qrup – lap aşağı keyfiyyətli torpaqlar (30–21 bal);

IX qrup – şərti yararsız torpaqlar (20–11 bal);

X qrup – tam yararsız torpaqlar (sahələr) (10-1 bal).

Bu qruplaşdırma reallığı daha çox əks etdirdiyi üçün torpaqların münbitliyinin qorunması və yaxşılaşdırılması, səmərəli istifadəsi, məhsuldarlığının artırılması, eləcə də təsərrüfatın təşkili, düzgün idarə olunması və inkişafı istiqamətində lazım olan tədbirlərin həyata keçirilməsi baxımından əlverişli olmaqla bərabər, həm də aqroistehsal qrupları üzrə əldə olunmuş materialların və məlumatların praktiki tətbiqini də asanlaşdırır.

Torpağın aqroistehsal qruplarına dair materiallardan praktikada istifadəni sadələşdirmək üçün konkret ərazi vahidi üzrə “Torpaqların müqayisəli dəyərlilik əmsalı”nı (TMDƏ) hesablamaq olar. Bunun üçün aşağıdakı düsturdan istifadə oluna bilər:

$$T_{mdə} = \frac{T_b}{T_{ob}}$$

*burada: $T_{mdə}$ – torpaqların müqayisəli dəyərlilik əmsalı,
 T_b – torpağın bonitet (keyfiyyət) balı,
 T_{ob} – ərazi üzrə torpağın orta bonitet (keyfiyyət) balıdır.*

Əgər torpaqların müqayisəli dəyərlilik əmsalı vahidə bərabər (TMDƏ = 1) və ya vahiddən yüksək (TMDƏ >1) olarsa, onda həmin torpaqların, yaxud aqroistehsal qrupuna aid olan torpaqların münbitliyinin artırılmasına və yaxşılaşdırılmasına əlavə vəsait məsarifinə ehtiyac yoxdur. Əksinə, torpağın müqayisəli dəyərlilik əmsalı vahiddən aşağı (TMDƏ < 1) olarsa, deməli, həmin torpaqların keyfiyyətinin artırılmasına əlavə xərc çəkmək lazımdır.

Torpaq kadastri məlumatlarından istifadəni asanlaşdırmaq və səmərəliliyini təmin etmək üçün qeyd edilənləri, eləcə də respublikanın təbii-iqtisadi şəraitini nəzərə alaraq inzibati rayonları əhatə edən iqtisadi rayonlaşdırma aparacağı zəruri hesab edirik.

Qeyd etmək lazımdır ki, təbii amillərə (torpaq, bitki və heyvanat aləmi, iqlim və s.) görə indiyə kimi aparılan rayonlaşdırmalar xüsusiyyətlərindən asılı olaraq çox az dəyişikliklərə məruz qalmışdır. Lakin iqtisadi sahədə aparılan rayonlaşdırmalar ictimai-siyasi şəraitdən, ərazinin dəyişməsindən, məhsuldar qüvvələrin inkişaf səviyyəsindən və digər təbii-iqtisadi amillərin təsirindən xeyli dəyişikliklərə uğramışdır. Təəssüf ki, bu dəyişikliklər son-

ralar iqtisadi rayonlaşdırma apararkən istənilən səviyyədə nəzərə alınmamışdır. Aparılan iqtisadi rayonlaşdırmalar isə əsasən, sosial-iqtisadi və sosial-siyasi faktorlara əsaslanmışdır. Bununla belə, müəyyən çatışmazlıqları olsa da, müxtəlif müddətlərdə aparılmış belə iqtisadi rayonlaşdırmalar dövrün tələbindən irəli gələn xüsusiyyətləri, əsasən, əks etdirmişdir.

Bu zəruriliyi nəzərə alıb respublikada indiyə kimi aparılmış təbii-iqtisadi rayonlaşdırmalarda qəbul edilmiş prinsipləri, bir sıra tanınmış iqtisadçı və təbiətşünas alimlərlə məsləhətləşmələri, nəhayət, apardığımız təhlilləri əsas götürərək respublikanın təbii-iqtisadi rayonlaşdırılmasını aşağıdakı kimi müəyyən etməyi indiki dövr üçün düzgün və məqsədəuyğun hesab etmişik [100].

I – Abşeron; II – Quba–Xaçmaz; III – Dağlıq Şirvan; IV – Şəki–Zaqatala; V – Aran Şirvan; VI – Mil-Qarabağ; VII – Muğan–Salyan; VIII – Lənkəran–Astara; IX – Gəncə–Qazax; X – Yuxarı Qarabağ; XI – Kəlbəcər–Laçın; XII – Naxçıvan.

IV fəsil. Torpaqdan və sudan istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi istiqamətləri

Məlumdur ki, torpaqların meliorativ vəziyyəti təbii amillərin və suvarma-təsərrüfat sisteminin təsiri nəticəsində formalaşır. Torpaqlarda meliorativ vəziyyəti formalaşdıran təbii amillərə ərazinin torpaq örtüyü, iqlim şəraiti, geoloji və geomorfoloji quruluşu, hidroloji və hidrogeoloji səviyyəsi aid olunur. Suvarma-təsərrüfat sistemi amillərinə isə suvarma suyu və onun keyfiyyəti, suvarma üsulları və texnikası, drenaj sistemlərinin tikintisi və vəziyyəti, əkilən kənd təsərrüfatı bitkisinin növü, torpaqdan istifadə səviyyəsi, suvarılan sahələrin hamarlanma vəziyyəti, suvarma sistemlərinin faydalı iş əmsalı və s. daxildir.

Torpaqların meliorativ vəziyyətini xarakterizə edən əsas göstəricilər – torpağın şorlaşma və şorakətləşmə dərəcələri, şorlaşmanın tipi və növü, torpaq məhlulunun vəziyyəti (tursuluğu və ya qələviliyi), qrunut sularının yerləşmə dərinliyi və mineralaşma dərəcəsi, suvarma suyunun keyfiyyəti, yerin relyefi, eləcə də ərazinin təbii və süni drenləşmə səviyyəsi hesab olunur. Torpaqların mexaniki tərkibi, suhopdurma və su sızdırma qabiliyyəti, torpaqda gipsin və karbonatlı birləşmələrin miqdarı və s. kimi amillər də dolayısı yolla torpağın meliorativ vəziyyətinə təsir göstərir. Göstərilən amillər kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığının formalaşmasında da başlıca rol oynayır.

Respublikada təbii şərait 3,0 mln. hektardan artıq torpaq sahəsinin suvarma əkinçiliyində istifadəsinə imkan verir, lakin su ehtiyatlarının məhdudluğu bunu həyata keçirməyi mümkünsüz edir. Dövlət Torpaq və Xəritəçəkmə Komitəsinin məlumatlarına əsasən, 01 yanvar 2010-cu il vəziyyətinə görə, respublikada 1423938 hektar suvarılan torpaq sahəsi mövcuddur, onun da 1277786 hektarı kənd təsərrüfatına yararlı ərazilərdən ibarətdir.

Respublikanın əsas suvarılan əkinçilik zonası Kür–Araz düzənliyi sayılır. Əsas kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının çoxu burada reallaşır. Hələ Sovet hakimiyyəti illərində respublikanın ümumi pambıq sahəsinin 80%-dən çoxu burada yerləşirdi, hazırda isə pambıqçılıq bütövlükdə burada inkişaf etdirilir. Düzənlikdə suvarılması mümkün olan 1,3 mln. hektar torpaq sahəsinin faktiki olaraq su çatışmazlığı səbəbindən 60–70%-i

suvarılır. Torpaqların şorlaşması və şorakətləşməsi prosesi də burada geniş yayılmışdır.

Azərbaycan Meliorasiya və Su Təsərrüfatı Açıq Səhmdar Cəmiyyəti keçən əsrin 80-ci illərinin əvvəllərindən başlayaraq respublikanın suvarılan ərazilərində torpaqların meliorativ vəziyyəti üzrə sistemli müşahidələr aparır. Müşahidələr nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, suvarılan torpaqların 687,7 min hektarı müxtəlif dərəcədə şorlaşmaya məruz qalmışdır. Müşahidə məlumatlarına əsasən bu torpaqların 387,1 min hektarı (56,3%) zəif, 185,5 min hektarı (27,0%) orta, 115,1 min hektarı (16,7%) yüksək və çox yüksək dərəcədə şorlaşmış torpaqlardır [10]. Şorlaşma dərəcəsindən və bitkinin növündən asılı olaraq bu torpaqlarda müvafiq qaydada 20; 50 və 80–90% məhsul itkisinə yol verilir ki, bu da 250 min hektardan artıq torpaq sahəsindən götürülən məhsula bərabərdir.

Suvarılan ərazilərdə torpaqların meliorativ vəziyyətini pisləşdirən, eləcə də kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalına mənfi təsir göstərən amillərdən biri də torpaqların şorakətləşməsidir. Şorakət torpaqların başlıca xüsusiyyəti onun uducu kompleksində zəhərli natrium duzlarının həddən artıq (5%-dən çox) olmasıdır. Bu torpaqları meliorativ baxımdan yaxşılaşdırmaq üçün onun tərkibində olan udulmuş natrium duzlarını tamamilə yuyub çıxarmaq, yaxud miqdarını azaldıb münasib həddə salmaq lazımdır.

Respublikada suvarılan ərazilərin 480,2 min hektarı şorakətləşmiş torpaqlardan ibarətdir ki, onun da 397,9 min hektarı meliorasiya işləri aparılmasına ehtiyac olmayan zəif şorakətli, qalan 82,3 min hektarı isə xüsusi meliorasiya tələb edən orta və yüksək dərəcədə şorakətli torpaqlardır [9].

Müəyyən edilmişdir ki, suvarılan torpaqların 266,5 min hektarı meliorativ cəhətdən qeyri-qənaətbəxş vəziyyətdədir, 75,0 min hektar sahədə torpaqların şorlaşması, 95,6 min hektar sahədə qrunt sularının yer səthinə yaxınlaşması, 96,0 min hektar sahədə isə şorlaşma ilə qrunt sularının səviyyəsinin qalxmasının birgə təsiri müşahidə olunur. Qrunt sularının dərinliyinə və minerallaşma dərəcəsinə görə suvarılan torpaqların 28%-nin meliorativ vəziyyəti yaxşı, 50%-nin kafi, qalanlarının isə qeyri-kafi qiymətləndirilir.

Suvarılan torpaqlarda qrunt sularının səviyyəsini və su-duz rejimini tənzimləyən, ümumilikdə torpağın meliorativ

vəziyyətinin yaxşılaşdırılmasına xidmət edən əsas amillərdən biri ərazinin kollektor-drenaj şəbəkəsi ilə təmin olunmasıdır. 1965-ci ildə ümumi suvarılan torpaq sahəsinin 230 min hektarı drenajla təmin olduğu halda, hazırda ümumi suvarılan torpaqların 609,7 min hektarında kollektor-drenaj şəbəkəsi mövcuddur. Drenləşdirilmiş sahələrin 270 min hektarında drenlər örtülü, 310 min hektardan çoxunda drenlər açıqdır. 13 min hektar ərazi saquli drenlərlə təmin olunmuşdur. Kür–Araz ovalığında yeni drenaj tikilməsinə ehtiyac olan sahə 113,5 min hektara, intensiv drenaj tələb edən sahə 1246,6 min hektara bərabərdir. Mövcud kollektor-drenaj şəbəkəsinin 30%-i tam işlək vəziyyətdədir, 45%-i nisbətən qənaətbəxş (orta və zəif işlək) vəziyyətdə, qalan 25%-i isə işləməyən haldadır.

Torpaqda duzların çox olması nəinki bitkinin inkişafına mənfi təsir göstərir, eyni zamanda məhsuldarlığın aşağı düşməsinə və məhsulun keyfiyyətinin pisləşməsinə də səbəb olur. Şorlaşmanın növündən və şorluluq dərəcəsindən asılı olaraq hər il torpaqda məhsul itkisi çox yüksək olur, bu da nəticədə alınan iqtisadi səmərəliliyi xeyli aşağı salır.

X.F.Cəfərovun hesablamalarına görə, nisbi məhsuldarlıq və şorlaşma həddləri arasındakı asılılığa əsasən, şorlaşmayan torpaqlarda nisbi məhsuldarlıq 100% olduğu halda, zəif şorlaşmış torpaqlarda bu göstərici 80%-ə, orta şorlaşmış torpaqlarda 50%-ə, yüksək şorlaşmış torpaqlarda 30%-ə, çox yüksək şorlaşmış torpaqlarda isə 10%-ə bərabərdir [1].

Respublikada aparılmış çoxillik tədqiqatların nəticəsində müəyyən edilmişdir ki, şorlaşmanın növündən və dərəcəsindən, torpaqların mexaniki tərkibindən, su-fiziki xassələrindən, ərazinin su təminatından asılı olaraq zəif və orta dərəcədə şorlaşmış torpaqları yararlı hala salmaq üçün əsaslı və cari yumalar aparmaq, yuma təsirli suvarmalardan, çəltik əkinlərindən və s. istifadə etmək məqsədəuyğundur. Yeri gəlmişkən qeyd etmək lazımdır ki, şorlaşmış ərazilərdə bir hektar sahədə kollektor-drenaj şəbəkəsinin bərpasına və təmirinə 2000–2500 manat, yeni kollektor-drenaj şəbəkəsinin tikintisinə isə təxminən 3000–4000 manat vəsait tələb olunur.

Təhlil göstərir ki, Kür-Araz ovalığının ayrı-ayrı düzlərində eyni şorlaşma dərəcəsinə malik suvarılan torpaqlarda müxtəlif bitkilər üzrə iqtisadi göstəricilər fəqlidir. Belə ki, Mil-Qarabağ

düzündə taxılın məhsuldarlığı 33 sen/ha, Muğan–Salyanda 31 sen/ha olduğu halda, Şirvan düzündə 26 sen/ha-ya bərabərdir. Pambığın məhsuldarlığı həmin düzlərdə müvafiq olaraq 14; 13 və 8 sen/ha təşkil edir. Tərəvəzin məhsuldarlığı əksinə, Şirvan düzündə 153 sen/ha olduğu halda, Mil-Qarabağda 108 sen/ha, Muğan–Salyanda isə 85 sen/ha həddindədir. Yaxud 1 sentner tərəvəzin satış qiyməti Mil-Qarabağ və Muğan–Salyan düzlərində müvafiq olaraq 20 və 19 manat təşkil edir, Şirvan düzündə isə 12 manata bərabərdir. Meyvənin 1 sentnerinin satış qiyməti Mil-Qarabağ düzündə 37 manat, Muğan–Salyanda isə 30 manat olduğu halda, Şirvan düzündə 25 manat civarındadır.

1 sentner məhsulun maya dəyərində də ayrı-ayrı bitkilər üzrə fərq diqqətçəkəndir. Xam pambığın 1 sentnerinin maya dəyəri Muğan–Salyan düzündə 25 manata, Şirvanda 24 manata bərabədirsə, Mil-Qarabağda 20 manatdır. 1 sentner meyvənin maya dəyəri Şirvan düzündə 7 manat, digər düzlərdə 11 manat həddindədir. 1 sentner məhsuldan əldə olunan mənfəət xam pambıq üzrə Muğan–Salyan düzündə 5 manat, Şirvanda 9 manat, Mil-Qarabağda 8 manatdır. Bostan, meyvə və üzüm bitkilərinin 1 sentnerindən əldə olunan mənfəət də adiçəkilon düzlər üzrə fərqlidir.

Müəyyən edilmişdir ki, suvarılan torpaqlarda şorlaşma müxtəlif kənd təsərrüfatı bitkilərindən əldə olunan mənfəətə olduqca mənfəət təsir göstərir və hər bir bitki üzrə şorlaşma dərəcəsiindən asılı olaraq xeyli mənfəət itirilir. Məsələn, Şirvan düzündə taxıl üzrə məhsuldarlıq hektardan 26 sentner olduğu halda, zəif dərəcədə şorlaşmış torpaqlarda hektardan itirilən mənfəət 55 manata, orta dərəcədə şorlaşmış torpaqlarda 143 manata, şiddətli şorlaşmış torpaqlarda isə 198 manata bərabərdir.

Mil-Qarabağ düzündə taxılın məhsuldarlığı hektardan 33 sentner olduqda, zəif dərəcədə şorlaşmış torpaqlarda hektardan 70 manat, orta dərəcədə şorlaşmış torpaqlarda 170 manat, şiddətli şorlaşmış torpaqlarda isə 240 manat vəsait itirilir. Xüsusilə, meyvə və üzüm bitkiləri üzrə şorlaşma dərəcəsiindən asılı olaraq, müvafiq məhsuldarlıq həddində hər hektardan kifayət qədər yüksək məbləğdə mənfəət itirildiyi müəyyən edilmişdir.

Azərbaycan Meliorasiya və Su Təsərrüfatı Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin məlumatlarına əsasən, hazırda respublikada suvarılan torpaqların meliorativ vəziyyətinin və su təminatının yax-

şılaşdırılmasına xidmət edən ümumi su tutumu 21,5 milyard kubmetr olan 135 su anbarı, 16 hidroqovşaq, 51755 km suvarma kanalı, 29640 km kollektor-drenaj şəbəkəsi, 931 nasos stansiyası, 118 min müxtəlif hidrotexniki qurğu, 7352 su artezian quyusu, 1700 km-dən artıq seldən və daşqınlardan mühafizə bəndləri və s. digər mühüm dövlət əhəmiyyətli su təsərrüfatı sistemləri və qurğuları fəaliyyət göstərir.

Respublikada kənd təsərrüfatı istehsalına mənfi təsir göstərən əsas amillərdən biri də dağ və dağətəyi ərazilərdə torpaqların eroziyaya uğramasıdır.

Tədqiqat nəticəsində hesablanmışdır ki, dağ əkinçiliyi zonasında dağ-qara, dağ boz-qəhvəyi və dağ-şabalıdı torpaqlar altında eroziyaya məruz qalmayan ərazilərə nisbətən zəif dərəcədə eroziyaya uğramış torpaqlarda taxılın məhsuldarlığı 80–82%, orta dərəcədə eroziyaya uğramış torpaqlarda 48–51%, şiddətli dərəcədə eroziyaya uğramış torpaqlarda isə 20–24% arasında tərəddüd edir.

Bu ərazilərdə taxıl istehsalının bəzi iqtisadi göstəricilərinə nəzər salsaq görərik ki, eroziya prosesi hər hektardan məhsul istehsalının həcmi ilə yanaşı, onun dəyərinə və iqtisadi səmərəliliyinə də ciddi təsir göstərir. Belə ki, eroziyaya uğramayan torpaqlarda hər hektardan istehsal olunan məhsulun dəyəri 532,1 manat olduğu halda, orta dərəcədə eroziyaya uğramış torpaqlarda bu göstərici 271,4 manata, şiddətli dərəcədə eroziyaya uğramış torpaqlarda isə 127,7 manata bərabərdir. Hər hektarda məhsulun istehsalına çəkilən 301,0 manat xərcin müqabilində eroziyaya uğramayan torpaqlarda iqtisadi səmərəlilik 231,1 manat, zəif dərəcədə eroziyaya uğrayan torpaqlarda 135,4 manat olmuşdur. Orta və şiddətli dərəcədə eroziyaya uğrayan torpaqlarda isə əksinə, çəkilən xərc müqabilində istehsal müvafiq olaraq 29,6 və 173,3 manat zərərlə başa gəlmişdir.

Apardığımız hesablamalar göstərir ki, şorlaşmayan torpaqlarda 2009-cu ilin statistik məlumatlarına uyğun olaraq pambığın məhsuldarlığı 15,5 sent/ha olduğu halda, iqtisadi səmərəlilik 114,0 manat təşkil edir. Deməli, məhsuldarlığı 25 sent/ha-ya çatdırmaqla (ayrı-ayrı fərdi təsərrüfatlarda daha yüksək məhsuldarlıq əldə olunur) iqtisadi səmərəliliyi hektardan 450,0 manata qədər artırmaq mümkündür. Bu minvalla şorlaşmaya məruz qalan ərazilərdə 1 hektar sahədə 10–15min m^3 su norması ilə torpaq-

ları şoranlardan yumağa çəkilən xərci (bu xərc 800–1200 manata bərabərdir) 2–3 il ərzində çıxarmaqla növbəti illərdə iqtisadi səmərəliliyə nail olmaq olar.

Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılmasında torpaq ehtiyatları ilə yanaşı, suvarma suyundan səmərəli istifadə də vacib şərtədir. Xüsusilə, quru iqlimə malik və əkin suyuna olan tələbatın tam təmin edilmədiyi ərazilərdə bu olduqca vacibdir. Respublikamız da bu qəbildən olan ərazilərdəndir və yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi, suya olan tələbatın yalnız 30%-i öz ərazimizdə, qalan 70%-i isə qonşu ölkələrin ərazisində formalaşır.

Respublikada cəmi suya olan tələbatın 70%-i kənd təsərrüfatında əkin sahələrinin suvarılmasına və şoran torpaqların duzlardan yuyulmasına sərf olunur.

Əkin suyundan səmərəli istifadə onun sahələrə tələb olunan vaxtda verilməsindən də çox asılıdır. Lakin müşahidələr göstərir ki, suvarmanın intensiv aparıldığı iyul-avqust aylarında suvarılan torpaq sahələrinin 30–35 %-də suvarma rejimi ciddi pozulur və bəzi ərazilərdə hətta suvarma belə aparılmır. Bu səbəblər üzündən ildə 4–5 mln manatlıq kənd təsərrüfatı məhsulları itirilir.

Əkin suyundan səmərəli istifadəyə təsir edən amillərdən biri də əkin sahələrinin optimal həddə olmasıdır. Kiçik sahələrə nisbətən geniş ərazilərdə hidrotexniki və hidromeliorativ qurğulardan istifadə xərcləri də xeyli aşağı olur. Geniş ərazilərdə istər kənd təsərrüfatı, istərsə də su təsərrüfatı işlərinin mexanikləşdirilməsi də asan olur və bu da ümumilikdə istehsalın səmərəliliyinin yüksəlməsinə xidmət edir.

Əkin suyundan səmərəli istifadənin bir vacib şərti də suvarma sistemlərində su itkilərinin qarşısının alınmasından ibarətdir. Su mənbələrindən təsərrüfatlararası suvarma sistemlərinə verilən suyun hər il 25–27%-i itirilir. Təsərrüfatdaxili suvarma şəbəkələrində isə müxtəlif mənbələrdən götürülən suyun yalnız 50–55%-i əkin sahələrinə çatdırılır, qalanı (təxminən 4,0 mlrd. m³-u) kanallarla sızma və buxarlanma itkisinə gedir. Nəzərə alsaq ki, Azərbaycan Meliorasiya və Su Təsərrüfatı Açıq Səhmdar Cəmiyyətinin hesablamalarına görə, 1m³ əkin suyunun qiyməti 3,4 qəpiyə bərabərdir, deməli, suvarma şəbəkələrindən respublikada ildə 136 milyon manat dəyərində su itirilir. Bu cür su itkisi əkin sahələrinin suvarılmasında problem yaratmaqla bərabər, kanalətrafi ərazilərdə torpaqların təkrar şorlaşmasına da səbəb olur.

Kənd təsərrüfatında sudan istifadənin səmərəliliyini yüksəltmək, yüksək və sabit məhsul istehsalını təmin etmək üçün yuxarıda qeyd olunan məsələlərin həllinə xüsusi diqqət yetirməklə yanaşı, suvarılan torpaqlarda su-hava rejimi yaradan suvarma şəbəkələrini və onların üzərindəki qurğuları daim texniki cəhətdən saz və işlək vəziyyətdə saxlamaq gərəkdir. Bunun üçün suvarma sistemlərində istismar işlərinin düzgün təşkili, onların keyfiyyətlə və vaxtında yerinə yetirilməsi vacib şərtidir. Bu şərtin həllini təmin etməkdən ötrü, ilk növbədə, suvarma şəbəkəsinin və qurğuların texniki vəziyyəti öyrənilməli, xidmət işlərinin aparılması zəruriyyəti əsaslandırılmalı, işin növü, həcmi və yerinə yetirilməsi müddəti müəyyən edilməli, nəhayət, yerinə yetirilmiş işlərin həcmi və keyfiyyəti yoxlanmalıdır.

Kənd təsərrüfatının hazırkı inkişaf mərhələsində mülkiyyət formasından asılı olmayaraq, istehsalın mexanikləşdirilməsi və kimyalaşdırılması torpaqdan istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsində mühüm rol oynayır. Məlumdur ki, kənd təsərrüfatını maşın-mexanizmlərlə təmin etmədən, lazımı gübrələr və dərmanlar tətbiq olunmadan bu sahədə yüksək iqtisadi göstəricilər əldə etmək qeyri-mümkündür. Bununla belə, qeyd etmək lazımdır ki, səmərəliliyə o vaxt nail olmaq olar ki, konkret məhsul istehsalı prosesində tələb olunan mexanikləşdirmə və kimyalaşdırma kompleks formada tətbiq edilsin, yəni ayrı-ayrı resurslar arasında əlverişli nisbət yaratmaqla əmək məhsuldarlığının artımı təmin edilmiş olsun.

Azərbaycan Respublikası Kənd Təsərrüfatı Nazirliyinin məlumatlarına əsasən, 1990-cı illə müqayisədə 2007-ci ildə traktorların sayı 40883-dən 30987-yə, kultivatorların sayı 7238-dən 1825-ə, taxılıyığan kombaynların sayı 4544-dən 3809-a, pambıqyığan kombaynların sayı 3658-dən 755-ə, taxılbiçənlərin sayı 8998-dən 2010-a, otbiçənlərin sayı 3187-dən 996-ya kimi azalmışdır. Belə kəskin azalma bəs deyilmiş kimi, mövcud texnikanın sazlıq (yararlılıq) səviyyəsi də ürəkaçan deyil. Belə ki, mövcud traktorun yalnız 21542-si saz vəziyyətdədir, taxılıyığan kombaynların 2176-sı, 1931 ədəd kultivatorun 991-i, pambıqyığan kombaynların cəmi 20 ədədi saz vəziyyətdədir. Göstərilən rəqəmlər də vəziyyətin nə yerdə olduğunu sübutudur.

Respublikada mövcud kənd təsərrüfatı texnikasının tələbatdan aşağı olması bir yana, bir tərəfdən də onların böyük əksəriyyəti

mənəvi və fiziki köhnəlməyə məruz qalmışdır. Belə ki, 2010-cu ilin məlumatına görə, traktorların 80%-dən çoxu, taxılıyığan kombaynların 70%-ə qədəri, pambıqıyığan kombaynların 85%-i, kotanların 48%-i, taxıl səpənlərin 76%-i – kultivatorların 45%-dən çoxu 15 ildən çox istifadə edilmişdir. Hazırda aqrar sahədə istehsal-texniki və enerji təchizatı inkişaf etmiş ölkələrdən ən azı 3-4 dəfə geri qalır. Ölkədə ərzaq bazarını formalaşdırmaq, əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatını təmin etmək üçün aqrar sahənin maddi-texniki bazasını möhkəmləndirmək vacib şərtidir.

Araşdırmalar göstərir ki, respublikada kənd təsərrüfatının texnika ilə təminatı olduqca pis vəziyyətdədir. Belə ki, 2010-cu ildə 1502,8 min hektar ümumi əkin sahəsindən 968,0 min hektarı dənli bitkilər altında olmuşdur. Normativ əsasında 1000 hektar əkin sahəsinə 26 ədəd traktor, 1000 hektar taxıl sahəsinə isə 8 ədəd taxılıyığan kombayn düşməlidir. Bu hesabla respublikaya 39073 ədəd traktor, 7744 ədəd isə taxılıyığan kombayn tələb olunur.

Kənd təsərrüfatının mövcud durumunda zəif maddi-texniki bazaya malik müəssisələrə və təsərrüfatlara texnikanın lizinq yolu ilə verilməsi olduqca vacibdir. Belə müəssisə və təsərrüfatlara texnikanın lizinq yolu ilə verilməsi, yeni texnika almaqla müqayisədə xeyli sərfəlidir. İnkişaf etmiş ölkələrdə lizinqdən geniş istifadə təcrübəsi də bunu sübut edir.

Hesab edirik ki, ölkəmizdə də lizinq xidmətinin inkişafına, xüsusilə aqrar islahatlardan sonra təsərrüfatçılıq sisteminin formalaşdığı indiki mərhələdə böyük ehtiyac var. Təqdirəlayiq haldır ki, bunları nəzərə alaraq aqrar sahənin müasir maddi-texniki resurslarla təchizatı məsələlərini həll etmək, ümumilikdə aqrar sahənin inkişafına dair qəbul edilmiş Dövlət Proqramlarında və digər hüquqi-normativ sənədlərdə nəzərdə tutulan tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin etmək məqsədi ilə Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 2004-cü il 23 oktyabr tarixli 468 sayılı Sərəncamı ilə «Aqrolizinq» Açıq Səhmdar Cəmiyyəti (ASC) yaradılmışdır.

İndiyə kimi ASC-nin tərkibində 10 regional təchizat bazası, respublikanın 52 inzibati rayonunda aqroservis filialı yaradılmışdır. Cəmiyyət tərəfindən indiyə kimi xeyli texniki vəsaitlər və kimyəvi maddələr (gübrələr, pestisidlər və müxtəlif dərman preparatları) alınmış, istifadə üçün müxtəlif təsərrüfatlara verilmişdir.

Məlumdur ki, gübrə və dərman preparatlarının müvafiq normativlər üzrə tətbiqi bitkinin məhsuldarlığına və onun keyfiyyətinə müsbət təsir göstərir, həmçinin torpağın münbitliyini artırır.

Təcrübə sübut etmişdir ki, Azərbaycanda 1 kq mineral gübrə (azot, fosfor və kalium gübrəsi) orta hesabla 4 kq taxılın, 3 kq xam pambığın, 2 kq tütünün, 42 kq tərəvəzin, 9 kq üzümün, 28 kq quru otun, 54 kq silos üçün qarğıdalı kütləsinin, 12 kq meyvənin və s. məhsul artımına zəmin yaradır. Torpağa verilən gübrələr əkin qatında qida maddələrinin balansını tarazlaşdırır. Bu məqsədlə respublikada orta hesabla hər hektara 250–300 kq azot, 350–400 kq fosfor və 40–60 kq kalium gübrəsi verilməlidir.

Respublikada ən çox mineral gübrə 1987-ci ildə ammonium şorası 428 min ton, dənəvər superfosfat 500 min ton, kalium xlor 70 min ton istifadə edilmişdir.

Normativ əsasında 1ha əkin sahəsinə taxılçılıqda 500 kq, tütünçülükdə 300 kq, kartofçuluqda 200 kq, tərəvəzçilikdə 750 kq, bostançılıqda 100 kq, şəkər çuğunduru becərilməsində 300 kq, meyvəçilikdə 500 kq, üzümçülükdə və çayçılıqda 150 kq azot gübrəsi verilməlidir. Həmin sahələr üzrə veriləcək fosfor və kalium gübrələrinin miqdarı uyğun olaraq 150–600 kq və 80–240 kq arasında tərəddüd edir.

Bitkiçilik sahələrinin 1 hektarına gübrə və dərman preparatlarının natura və dəyər ifadəsində sərfiyyatı aşağıdakı kimidir: bazar qiyməti ilə 1ton azot – 135,6 man., fosfor – 145 man., kalium – 72 man., mineral gübrələrdən başqa, əkinçilikdə amin duzu, toxum dərmanı, funqisid, karate, kuprozan, kükürd, ariva, ultra, dron, poliqor, danital və s. dərman preparatları da işlədilir. Gübrə və dərman preparatlarının 1 hektar müxtəlif bitkiçilik sahələrinə sərfiyyatı dəyər ifadəsi ilə belədir: taxılçılıqda – 203,2 man., pambıqçılıqda – 368,0 man., tütünçülükdə – 330,2 man., kartofçuluqda – 231,6 man., tərəvəzçilikdə – 395,2 man., bostançılıqda – 186,4 man., şəkər çuğundurunda – 294,0 man., meyvəçilikdə – 651,4 man., üzümçülükdə – 538,2 man., çayçılıqda – 240 manat.

Son illər respublikaya xeyli mineral gübrə və dərman preparatları gətirilsə də, bu tələbatı ödəmir.

Respublikaya azot gübrəsinə tələbat 2009-cu ildə 350 min tondan artıq olduğu halda, cəmi 57,3 min ton (tələbatın 16%-i)-

,fosfor gübrəsinə olan 560 min ton tələbatə qarşı 0,3 min ton, kalium gübrəsinə 150 min ton tələbatə qarşı cəmi 4,6 min ton (3%) gətirilmişdir. 2009-cu ildə gətirilmiş gübrələrin miqdarı 2008-ci illə müqayisədə xeyli azalmışdır.

Hesab edirik ki, ayrı-ayrı bitkiçilik sahələrinin hər hektarına sərf ediləcək mineral gübrələr, yanacaq, sürtgü yağları və kimyəvi preparatların dəyərini bilmək maraqlı olardı. Hesablanmışdır ki, hər hektara ildə həmin maddələr üçün dənli bitkilər üzrə – 302,4 man., pambıq üzrə – 393,2 man., tütün üzrə – 285,1 man., tərəvəz üzrə – 703,8 man. və s. maliyyə vəsaiti tələb olunur.

Məhsuldarlığın yüksəldilməsində üzvi və mineral gübrələrlə yanaşı, mikrogübrələrin də istifadəsi mühüm əhəmiyyətə malikdir. Mikrogübrələrə bitkilərin tələbatı ödənilmədikdə məhsuldarlıq və məhsulun keyfiyyəti aşağı düşür. Mikrogübrələr bitkilərin quraqlığa davamlılığını artırır, xəstəliklərə məruz qalmasının qarşısını alır. Başqa gübrə növləri ilə müqayisədə mikroelementlər ən çox peyində olur. Bu gübrələr mineral və üzvi gübrələrlə qarışıq verildikdə effekti daha yüksək olur.

Ümumilikdə kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatında bir sıra vacib (hakim) məsələlər var ki, təsərrüfatın ümumi inkişaf səviyyəsi onların yerinə yetirilməsindən çox asılıdır. Belə məsələlərdən biri də məhsuldarlığın proqnozlaşdırılmasıdır. Məhsuldarlıq kənd təsərrüfatı istehsalının intensiv inkişaf səviyyəsini əks etdirən başlıca göstəricidir. Belə ki, vacib iqtisadi göstəricilər hesab olunan maya dəyəri, rentabellik səviyyəsi, əmək məhsuldarlığı və s. məhz məhsuldarlığın hansı həddə olmasından asılıdır.

Məhsuldarlığın proqnozlaşdırılması kənd təsərrüfatı bitkiləri məhsuldarlığının gələcəkdə hansı həddə olacağı barədə qabaqcadan elmi əsaslandırılmış fikir bildirməkdən ibarətdir. Proqnozlaşdırma olduqca vacib bir tədbirdir, çünki istənilən təsərrüfatın cari və gələcək istehsal planının keyfiyyəti məhz məhsuldarlığın proqnozlaşdırılmasından asılıdır. Yalnız kənd təsərrüfatı istehsalının gələcək inkişaf planının düzgün proqnozlaşdırılması bütün istehsal vasitələrindən səmərəli istifadəni təmin edə bilər.

Kənd təsərrüfatı bitkiləri məhsuldarlığının proqnozlaşdırılması aşağıdakı müxtəlif üsullarla həyata keçirilir: ekspert, riyazi-statistik və istehsal funksiyası (istehsalın dəyişməsindən asılı olan) üsullar.

Məhsuldarlığın proqnozlaşdırılmasında daha düzgün nəticəni riyazi-statistik üsullarla müəyyən etmək olar. Bu baxımdan, əsasən iki: vektorların toplanması və korrelyasiya – reqressiya üsulları daha geniş tətbiq olunur. Hər iki üsul uzun illər məhsuldarlıqda baş verən dəyişmə meyillərinə, xüsusilə də artıma doğru dəyişən meyillərə əsaslanır.

Bu cəhətləri nəzərə alaraq məhsuldarlığın artım həddini müəyyən etmək üçün A.Y.Borukun təklif etdiyi aşağıdakı tənlik bəzi təkmilləşdirmələr etməklə əsas götürülmüşdür:

$$U_p = M_y + bX$$

burada: U_p – proqnozlaşdırılan məhsuldarlıq, sen/ha;

M_y – illər üzrə orta məhsuldarlıq, sen/ha;

b – bir ildə məhsuldarlığın artım həddini göstərən reqressiya əmsalı;

X – vaxt amilidir.

Əməliyyatı aparmaq üçün, ilk növbədə, tənlikdə yer alan b – reqressiya əmsalını hesablamaq lazımdır. Bunun üçün istənilən bitki üzrə müxtəlif illərin (yaxşı olar ki, son illərin) orta məhsuldarlığı əsas götürülür. Burada qeyd etmək lazımdır ki, 2000-ci ildən başlayaraq məhsuldarlığın artım tempində çox az fərq müşahidə olunur. Fərqi bu səviyyədə olması məhsuldarlığın düzgün proqnozlaşdırılmasına imkan vermir. Ona görə də bizim təmsalımızda 1995-ci ildən başlayaraq 2009-cu il də daxil olmaqla 15 il müddətinə dənli və dənli paxlalı bitkilərin orta məhsuldarlığı əsas götürülmüşdür.

Tənlikdəki b – reqressiya əmsalını tapmaq üçün cədvəldəki hesablamalar əsas götürülərək aşağıdakı formuladan istifadə olunmuşdur:

$$b = \frac{\sum(XU) - n(M_x) \cdot (M_y)}{\sum(x^2) - n(M_x)^2}$$

burada: n – illərin sayını göstərir (son 15 ilin məhsuldarlıq göstəriciləri əsas götürülmüşdür.

Beləliklə, qeyd edilən formulaya əsasən b – reqressiya əmsalı hesablanmışdır:

$$b = \frac{\Sigma(XU) - n(Mx) \cdot (My)}{\Sigma(x^2) - n(Mx)^2} = \frac{3062.4 - 15(8.0) \cdot (23.4)}{1240 - 15(8.0)^2} = 0.91$$

Nəhayət, bütün bunlara uyğun olaraq proqnozlaşdırılan məhsuldarlığı aşağıdakı kimi hesablamaq olar.

$$Up = Mu + bX = 23.4 + 0.91$$

Təklif olunan riyazi-statistik üsuldən istifadə etməklə hər bir iqtisadi və ya inzibati rayon ərazisində istənilən kənd təsərrüfatı bitkisinin məhsuldarlığını proqnozlaşdırmaq olar. Bu üsulun tətbiqi məhsuldarlıqla bağlı mövcud vəziyyətin düzgün analizinə və qiymətləndirilməsinə, eləcə də gələcək üçün məhsuldarlığın daha dəqiq proqnozlaşdırılmasına imkan verəcəkdir.

V fəsil. Nəticələr

Aparılan aqrar islahatlardan sonra bəzi sahələrdə əldə olunan müsbət artım meyillərinə baxmayaraq, ümumilikdə kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının mövcud göstəriciləri potensial imkanlar səviyyəsindən xeyli aşağıdır. Bunun səbəbləri çoxdur, lakin başlıca səbəblərdən biri kənd təsərrüfatında əsas istehsal vasitəsi sayılan torpaq və su ehtiyatlarından səmərəli istifadə və onların iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsi problemləri ilə bağlıdır. Bu istiqamətdə aparılan tədqiqatlar və ümumiləşdirmələr aşağıdakı müddəaları və nəticələri əldə etməyə imkan vermişdir:

- Əsas istehsal vasitəsi olan torpaqların başlıca xüsusiyyətlərinin və münbitlik xassələrinin düzgün müəyyən edilməsi onların səmərəli istifadəsini təmin edən vacib şərtlərdəndir. Dünya əkinçiliyi təcrübəsi də sübut edir ki, torpaqda yüksək dərəcədə qeyri-məhdud imkan mövcuddur və bu imkandan səmərəli istifadə edildikdə Yer kürəsi əhalisinin daim kənd təsərrüfatı məhsullarına olan tələbatını təmin etmək olar.

- Torpaqların qiymətləndirilməsi və torpaq kadastrı barədə məlumatlara hələ torpaq haqqında elm yaranmamışdan xeyli əvvəllər rast gəlinir. Elmi əsası olmasa da, vergi toplamaq məqsədi ilə aparılan qiymətləndirmələrdə kənd təsərrüfatı bitkilərinin inkişafı və məhsuldarlığı üçün torpağın nə dərəcədə yararlı olması haqqında fikirlər meydana gəldi və bu da torpaqların təkcə təbii amillər əsasında deyil, həm də iqtisadi amillərə görə qiymətləndirilməsinə əsas verdi. Hesab edirik ki, torpaqların qiymətləndirilməsində kompleks yanaşmaya, yəni təbii-iqtisadi-ekoloji amillərə üstünlük verilməlidir.

- Torpaqdan istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin müəyyənləşdirilməsində vahid bir fikir yoxdur və bu istiqamətdə müxtəlif metodlardan və müxtəlif göstəricilərdən istifadə olunur. Aparılan təhlil əsasında bu nəticəyə gəlmək olar ki, torpaq kənd təsərrüfatında əsas istehsal vasitəsi olduğu üçün məhsul istehsalında istifadə edilən bütün vasitələr onun iqtisadi səmərəliliyini xarakterizə edən göstəricilər sisteminə daxildir. Ona görə də istər kənd təsərrüfatında istehsalın iqtisadi səmərəliliyini, istərsə də torpaqdan istifadənin iqtisadi səmərəliliyini müəyyən etmək üçün ümumilikdə təsərrüfatın fəaliyyətini əhatə edən iqtisadi göstəricilər sistemi istifadə olunmalıdır.

• Digər sahələrdə olduğu kimi aqrar sahədə də islahatları həyata keçirmək üçün, ilk növbədə, müvafiq qanunvericilik bazası yaradıldı və bu proses hazırda da davam etməkdədir. Hazırlanmış qanunvericiliyə əsasən, torpaq üzərində dövlət, bələdiyyə və xüsusi mülkiyyət formaları müəyyən edilmişdir, eyni zamanda hər bir mülkiyyətçiyə sərəncam və idarəetmə hüququ verilməklə onlar həm də dövlət tərəfindən müdafiə olunur. Bununla belə, torpaq qanunvericiliyində müvafiq boşluqlar da mövcuddur, belə ki, ümumi torpaq fondunun 56,9%-i dövlət mülkiyyətində saxlansa da, onların istifadəsini və idarəciliyini təmin edən qanun hələ də yoxdur. Bundan başqa, mövcud qanunvericilik aktları arasında, xüsusilə Torpaq Məcəlləsi ilə digərləri arasında müvafiq ziddiyyətlər və uyğunsuzluqlar var.

• Aparılan aqrar islahatlar nəticəsində 4800-dən çox müxtəlif özəl təsərrüfat qurumu və 867,7 mindən artıq ailə təsərrüfatı yaranmış olsa da, yeni təsərrüfatçılıq sisteminin formalaşdırılmasında lənglik müşahidə olunur, yeni yaradılan təsərrüfatlara xidmət göstərən infrastruktur sahələrinin yaradılmasına yetərinəcə diqqət yetirilmir, onların maddi-texniki və digər istehsal vasitələri ilə təchizatında problemlər mövcuddur. Səmərəli təsərrüfatçılıq forması yaratmaq üçün göstərilən problemləri aradan qaldırmaqla yanaşı, bazar iqtisadiyyatı tələblərinə xas olan sahibkarlıq xüsusiyyətlərinə də önəm verilməlidir.

• Aparılan hesablamalara görə, kənd təsərrüfatına yararlı əsas tip və yarım tip torpaqlardan ümumi kənd təsərrüfatında istifadə əmsalı – 0,84-ə, əkinçilikdə – 0,39-a, heyvandarlıqda isə – 0,45-ə bərabərdir. Bu torpaqların istifadəsiz qalan hissəsinin 65–70%-i keyfiyyətli torpaqlardır və heç bir vəsait qoyuluşu tətbiq etmədən onlardan kənd təsərrüfatı istehsalında geniş istifadə etmək mümkündür.

• Tədqiqat əsasında bu nəticəyə gəlmişlər ki, istər ümumi torpaq fondunun, istərsə də ayrı-ayrı iqtisadi rayonların ümumi torpaqlarının sahələr üzrə bölgüsündə uyğunsuzluqlar mövcuddur. Bu uyğunsuzluqları aradan qaldırmaq üçün respublikanın ümumi torpaq fondunun istifadəçiləri və kənd təsərrüfatı sahələri (uqodiyalar) üzrə dəqiq uçotunun aparılmasına böyük ehtiyac var. Uçot apararkən hər bir iqtisadi rayon üzrə əhalinin sayı və yerləşməsi, mal-qaranın baş sayı və tərkibi nəzərə alınmalıdır.

- Kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların yarısından çoxu (56,1%) öriş-otlaq sahələri altındadır. Bu torpaqların səmərəli istifadəsi heyvandarlığın yemlə təminatında əvəzolunmaz əhəmiyyət kəsb edir. Qabaqcıl təcrübələr göstərir ki, təbii otlaqların və biçənəklərin yaxşılaşdırılması hesabına hər hektardan 20–25 sentner yem vahidi əldə etmək olar. Alınan hər sentner yem vahidində orta hesabla 100–120 qram (bəzən daha çox) protein olarsa (bu hər sentner yem vahidinin ucuz başa gəldiyinin göstəricisidir) belə hal yaxşılaşdırmaya qoyulan xərci ilk illərdə ödəməyə imkan verir. Suvarılan otlaqlarda yaxşılaşdırma tədbirləri daha faydalı olur, çünki burada istehsal edilən yem vahidi yüksək olur, bu isə heyvanların daha çox yaşıl yemlə təmin olunmasına imkan verir və bu hesaba qüvvəli yemlərə olan tələbat xeyli azalır, heyvandarlıq məhsullarının maya dəyəri aşağı düşür.

- Torpaqdan istifadənin mövcud vəziyyətinin və iqtisadi səmərəliliyinin təhlili göstərir ki, onsuz da məhdud olan kənd təsərrüfatına yararlı torpaqların istifadəsində problemlər hələ çoxdur. Bu problemlərin aradan qaldırılmasında dövlət tərəfindən həyata keçirilən müvafiq tədbirlərlə yanaşı, torpaq işləri ilə məşğul olan aidiyyəti strukturların, torpaq mülkiyyətçiləri və istifadəçilərinin torpağa laqeyd münasibəti dəyişməli, hər kəs torpağa qayğı və məhəbbətlə yanaşmalıdır.

- Su ehtiyatlarının yalnız 33%-i respublikanın öz ərazilərində yerləşir, qalanı qonşu ərazilərdən daxil olan çay suları hesabınadır. Aparılan araşdırmalara görə, digər sahələrdə olduğu kimi, kənd təsərrüfatının da su ilə təminatında problemlər mövcuddur. Dövlət Statistika Komitəsinin apardığı birdəfəlik müayinə materiallarına əsasən, ümumi suvarılan torpaqların cəmi 25%-ə qədərini su təminatı yaxşıdır, 59%-nin su təminatında çətinliklər var, qalanının isə su təminatı çox pis vəziyyətdədir.

- Torpaqdan istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsində torpaq kadastrının əhəmiyyəti əvəzolunmazdır. Torpaq kadastrı – əsas istehsal vasitəsi kimi torpağın təbii keyfiyyəti, onun təsərrüfat və hüquqi vəziyyəti haqqında etibarlı və əsaslandırılmış məlumatların məcmusundan ibarətdir. Torpaqların kəmiyyət və keyfiyyət göstəriciləri istehsalın nəticələrinə təsir dərəcəsini əks etdirdiyi üçün bütün dövrlərdə torpaq kadastrının aparılması vacib tədbir hesab olunub.

- Tədqiqat əsasında müəyyən edilmişdir ki, indiyə kimi respublikada torpaq kadastrına dair aparılan tədqiqatlar yalnız onun müxtəlif tərkib hissələrinə aid olmuşdur, bu isə bütövlükdə torpaq kadastrının tam bir sistem halında işlənilib tətbiq edilməsi üçün kifayət deyildir. Bu vəziyyət torpaq-kadastr rayonlaşdırılmasında müəyyən çatışmazlıqlara səbəb olmuşdur və həmin çatışmazlıqları torpaq-kadastr rayonlaşdırılmasında müvafiq təkmilləşdirmələr aparmaqla aradan qaldırmaq mümkündür.

- Apardığımız tədqiqatlar əsasında bu nəticəyə gəlinmişdir ki, torpaqları keyfiyyətə qiymətləndirərkən indiyə kimi istifadə olunan metoda görə ən yüksək münbitlik göstəricisini «etalon» qəbul edib və digər torpaqları bu əsasda qiymətləndirmək düzgün nəticə vermir. Belə ki, reallıqda çox vaxt keyfiyyət göstəricilərinə görə yüksək bal alan (qiymətləndirilən) torpaqların məhsuldarlığı aşağı olur, yaxud əksinə. Bunu nəzərə alaraq torpaqların bonitirovkası (keyfiyyətə qiymətləndirilməsi) metodikasında təkmilləşdirmə apararaq yüksək göstəriciləri deyil, bitkilərin torpaqdan qida maddələrini mənimsəyə biləcəyi həddi (optimal həddi) «etalon» qəbul etmək lazımdır.

- Torpaqların iqtisadi cəhətdən qiymətləndirilməsində fikirlər mübahisəli və müxtəlifdir. Bununla belə, hər bir fikrin üstün və zəif cəhətləri mövcuddur, lakin hesab edirik ki, iqtisadi sistemdə baş verən dəyişiklikləri, iqtisadi-ictimai münasibətlərin yenidən qurulmasını, xüsusilə torpaq-mülkiyyət münasibətlərinin yenidən formalaşmasını nəzərə alaraq, torpaqların keyfiyyət (münbitlik) göstəriciləri ilə yanaşı, hər bir kənd təsərrüfatı bitkisinin potensial məhsuldarlıq imkanları, istehsal olunan məhsulun həcmi, istehsal xərcləri və digər iqtisadi göstəricilər torpağın iqtisadi qiymətləndirilməsinin əsasını təşkil etməlidir.

- Torpaqların istər keyfiyyətə, istərsə də iqtisadi cəhətdən qiymətləndirmə materiallarından və ya potensial məhsuldarlıq imkanlarını əks etdirən məlumatlardan eyni məqsəd üçün ayrı-ayrılıqda istifadə həm çətindir, həm də torpağın iqtisadi səmərəliliyini düzgün qiymətləndirməyə imkan vermir. Bu problemi aradan qaldırmaq üçün torpaqların ümumi kadastr qiymətini müəyyən etmək təklif olunur.

- Torpağın istər iqtisadi qiyməti, istərsə də kadastr qiyməti ümumilikdə torpağın dəyərini (normativ qiymətini) əks etdirmir. Torpağın iqtisadi qiymətinə əsasən iqtisadi amillər,

kadastr qiymətinə isə təbii-iqtisadi (kompleks) amillər sistemi təsir göstərdiyi halda, torpağın dəyəri əsasən, onun keyfiyyət göstəricilərindən asılıdır. Torpağın hazırda istifadə olunan mövcud normativ qiymətləri onun real dəyərini və məhsuldarlıq qabiliyyətini tam əks etdirmir, həmçinin qiymətlərin hesablanmasında ciddi qüsurlar mövcuddur.

- Aparılan tədqiqatlara əsaslanaraq hesab edirik ki, kənd təsərrüfatı təyinətli torpaqlarla, qeyri-kənd təsərrüfatı təyinətli torpaqların normativ qiymətləri ayrı-ayrılıqda və müxtəlif metodla qiymətləndirilməlidir. Kənd təsərrüfatı təyinətli torpaqların normativ qiymətlərini müəyyən edərkən torpaq-bitki münasibətləri, daha doğrusu, torpağın keyfiyyəti və bitkinin növündən asılı olaraq potensial məhsulvermə imkanları əsas götürüldüyü halda, qeyri-kənd təsərrüfatı təyinətli tikinti (bina, qurğu və s.) altında olan torpaqların normativ qiymətlərini müəyyən edərkən qiymətləndirilən torpaq sahəsi üzərindəki daşınmaz obyektlərin mövcud durumdakı dəyəri, həmin torpaq sahəsinin normativ qiyməti və yaşayış məntəqəsinin inkişaf planına uyğun olaraq torpaq sahəsinin yerləşdiyi yeri əsas göstərici kimi götürməyi təklif edirik.

- Qeyri-kənd təsərrüfatı məqsədləri üçün istifadə olunan digər torpaqların normativ qiymətini müəyyən etmək nisbətən mürəkkəbdir və torpaq üzərindəki infrastruktur sahələrinin müxtəlifliyindən, habelə torpağın istifadə məqsədindən asılı olaraq tez-tez dəyişə bilər. Bu torpaqların normativ qiymətlərini müəyyən edərkən həmin torpaq sahəsi üzərindəki infrastruktur sahəsinin dəyərini, onların istifadəyə yararlılıq dərəcəsini, infrastruktur obyektinin yaxşılaşdırılmasına və profilaktiki-təmir işlərinə sərf olunan xərcləri, həmçinin, planlaşdırılan yeni infrastruktur sahəsinə sərf ediləcək kapital qoyuluşunu əsas göstərici kimi götürmək məqsədmüvafiqdir.

- Respublikanın təbii-iqlim şəraitinin müxtəlifliyi səbəbindən konkret ərazi vahidində müxtəlif keyfiyyətə malik olan torpaqlara rast gəlinir, bu da əkin üçün ərazinin düzgün seçilməsində, hansı bitkinin əkilməsinin daha əlverişli olduğunu müəyyən etməkdə, təsərrüfatın ixtisaslaşdırılmasında, məhsulun proqnozlaşdırılmasında, ümumilikdə təsərrüfatın istehsal fəaliyyətini real qiymətləndirməkdə təsərrüfat başçısı qarşı-

sında xeyli çətinliklər yaradır. Belə çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün torpaqları aqroistehsal (keyfiyyət) cəhətcə qruplaşdırmaq zəruridir.

- Hazırda torpaqlar 100 ballı qiymətləndirmə sisteminə uyğun olaraq hər biri 20 bala bərabər olan 5 aqroistehsal qrupunda birləşdirilir. Torpağa adi təbii bir cisim kimi deyil, əsas istehsal vasitəsi baxımından yanaşsaq, torpaqların aqroistehsal qrupları arasında və qrupdaxili torpaqların 20 bal fərqi olmaları nə onun keyfiyyətini, nə də təsərrüfat fəaliyyətini düzgün qiymətləndirmək üçün real göstərici ola bilməz. Bunları nəzərə alaraq, torpaqları 10 aqroistehsal qrupunda birləşdirmək təklif olunur və hesab edirik ki, bu cür qruplaşdırma torpaqların səmərəli istifadəsi, münbitliyinin qorunması və yaxşılaşdırılması, məhsuldarlığının artırılması, habelə təsərrüfatın təşkili, düzgün idarə olunması və inkişaf etdirilməsi istiqamətində lazım olan tədbirlərin həyata keçirilməsi baxımından daha əlverişlidir, eyni zamanda aqroistehsal qrupları üzrə əldə olunan materialların və məlumatların praktiki tətbiqini də asanlaşdırır.

- Torpaqla bağlı əldə olunan istənilən materialın və ya məlumatın istifadəsi, yaxud tətbiqinin səmərəliliyi onun hansı miqyasda, daha doğrusu, hansı ərazi vahidi üzrə tətbiqindən çox asılıdır. Respublikada ərazi vahidi üzrə bölgü əsasən, inzibati rayon səviyyəsində aparılır və dövlətin bir çox məsələlər üzrə müəyyən etdiyi siyasətində də inzibati rayon səviyyəsi əsas götürülür. Bununla belə, ölkənin təbii-ekoloji vəziyyəti, tarixi-mədəni dəyərləri, əhəlinin sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı başlıca tədbirlər regional miqyasda həyata keçirilir. Qeyd edilənləri nəzərə alaraq, həyata keçirilən bütün tədbirlərin səmərəliliyini təmin etmək, torpaq-kadastr məlumat və materiallarından istifadəni asanlaşdırmaq üçün respublikanın inzibati rayonlarını əhatə edən təbii-iqtisadi rayonlaşdırmada təkmilləşdirmə aparacağı zəruri hesab edirik.

- İndiyə kimi aparılmış təbii-iqtisadi rayonlaşdırmalar həmin dövr üçün respublikanın inkişafı ilə bağlı bir çox məsələlərin həllində əhəmiyyətli rol oynasalar da, müasir dövrün tələbləri baxımından (xüsusilə, bazar iqtisadiyyatı şəraitində) xeyli nəzərə alınması vacib olan məsələlər diqqətdən kənar qalmışdır. Bunları nəzərə alaraq, respublikada indiyə kimi aparılmış təbii-iqtisadi rayonlaşdırmalarda qəbul edilən prinsipləri, bir sıra tanın-

mıŖ iqtisadçı v  t bi t Ŗinas alimlərlə m sl h tl Ŗm l ri, nəhayət, apardığımız təhlilləri əsas g t r r k respublikanın təbii-iqtisadi rayonlaŖdırılmasını aŖağıdaki kimi müəyyən etməyi düzgün və m qs d uyg n hesab etmiŖik: I – AbŖeron, II – Quba–Xaçmaz, III – Dağlıq Ŗirvan, IV – Ŗ ki–Zaqatala, V – Aran–Ŗirvan, VI – Mil-Qarabağ, VII – Muğan–Salyan, VIII – Lənkəran–Astara, IX – Gəncə–Qazax, X – Yuxarı Qarabağ, XI – Kəlbəcər–Laçın, XII – Naxçıvan.

• Müəyyən olunmuŖdur ki, ŖorlaŖma suvarılan torpaqlarda müxtəlif kənd təsərrüfatı bitkilərindən əldə olunan m nf t  mənfi təsir göstərir. Apardığımız hesablamalara görə, məsələn, Ŗirvan düzündə taxıl üzrə məhsuldarlıq təmiz torpaqda 26 sen/ha olduėu halda, zəif dərəcədə ŖorlaŖmıŖ torpaqlarda hər hektardan itirilən m nf t 55 manata, orta dərəcədə ŖorlaŖmıŖ torpaqlarda 143 manata, Ŗidd tli dərəcədə ŖorlaŖmıŖ torpaqlarda 198 manata b r b rdir. Mil-Qarabağ düzündə taxılın məhsuldarlığı 33 sen/ha olduqda itirilən vəsaitin miqdarı müvafiq olaraq 70, 170 və 240 manat civarında olacaq. Belə misalları xeyli göstərmək olar. Təbii ki, torpaqların meliorativ vəziyyətinin yaxŖılaŖdırılmasına kifayət qədər maliyyə xərci tələb olunur, lakin bilməliyik ki, torpaqların meliorativ vəziyyətini yaxŖılaŖdırmaq v  kənd təsərrüfatı bitkilərinin məhsuldarlığını artırmaq (buna torpaqların məhsuldarlıq qabiliyyəti də imkan verir) həm itirilən vəsaitin qarŖısını almaq, həm də əlavə gəlir əldə etmək olar. Ŗ bh siz ki, bu da torpaqların meliorativ vəziyyətini yaxŖılaŖdırmağa  kilk n x rcil rin qısa müddətdə ödənilməsini artıqlaması ilə təmin edəcəkdir.

• Hesablamalar göstərir ki, ŖorlaŖmayan torpaqlarda pambıq üzrə mövcud məhsuldarlıq orta hesabla 15,5 sen/ha olduėu halda, iqtisadi səmərəlilik 114,0 manat t Ŗkil edir. Deməli, məhsuldarlığı 25 sen/ha-ya çatdırmaq (ayrı-ayrı fərdi təsərrüfatlarda daha yüksək məhsuldarlıq əldə olunur) iqtisadi səmərəliliyi 450,0 manata qədər artırmaq mümkündür. Bu halda, bir hektar sahədə 10–15 m³ su norması ilə torpaqları Ŗoranlardan yumağa  kilk n xərci (bu xərc 800–1200 manata b r b rdir) 2–3 il ərzində ödəmək, növbəti illərdə isə iqtisadi səmərəliliyə nail olmaq olar.

• Kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalının artırılmasında torpaq ehtiyatları ilə yanaŖı, suvarma suyundan səmərəli istifadə

də vacib şərtidir. Xüsusilə, quru iqlimə malik və əkin suyuna olan tələbatın tam təmin edilmədiyi ərazilərdə bu, daha vacibdir. Respublikada cəmi suya olan tələbatın 70%-i kənd təsərrüfatında əkin sahələrinin suvarılmasına və şoran torpaqların duzlardan yuyulmasına sərf olunur. Bunun əsas səbəblərindən biri kənd təsərrüfatı istehsalının əsasən, suvarılan torpaqlarda yerləşməsi və burada daha çox su tələb edən bitkiçilik sahələrinin inkişaf etdirilməsidir. Bununla belə, ölkəmizdə su ehtiyatının kasadlığı əkin sahələrinin suya olan tələbatının tam ödənilməsinə imkan vermir. Ona görə də mövcud su ehtiyatlarından maksimum səmərəli istifadə olunmalıdır.

- Torpaqlardan istifadənin iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsində istehsalın mexanikləşdirilməsi və kimyalaşdırılmasının mühüm əhəmiyyəti var. Heç kimə sirr deyil ki, kənd təsərrüfatını lazımi maşın-mexanizmlərlə, gübrə və dərmanlarla təmin etmədən bu sahədə yüksək iqtisadi göstəricilərə nail olmaq qeyri-mümkündür. Buna baxmayaraq, tədqiqat göstərir ki, 1990-cı ildən etibarən respublikada əsas kənd təsərrüfatı texnikasının sayı xeyli azalmışdır və hazırda onların təminat səviyyəsi 10,0–25,0% arasında tərəddüd edir. Bu səviyyə inkişaf etmiş ölkələrlə müqayisədə 5–7 dəfə aşağıdır.

- Məlumdur ki, mövcud durumda kənd təsərrüfatı məhsulları ilə kənd təsərrüfatı texnikasının qiymət artımları arasında kəskin disparitetlik mövcuddur. Bu o həddədir ki, çox da geniş torpaq sahəsi olmayan əksər kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçıları yaxın gələcəkdə istehsal etdikləri məhsul hesabına maddi-texniki resurslara olan tələbatlarını təmin etmələri mümkünsüzdür və bu yöndə istehsalçılara dövlətin dəstəyi mütləqdir.

- Aparılan aqrar islahatlar kənd əhalisinə məhsul istehsal etmək üçün geniş fəaliyyət azadlığı versə də, təsərrüfatların əksəriyyəti özlərini maddi-texniki resurslarla tam təmin etmə səviyyəsində deyildir, bunu nəzərə alaraq dövlətin himayədarlığı ilə yerlərdə aqroservis xidməti müəssisələrinin yaradılması həmin ərazidə maddi-texniki resurslarla bağlı infrastrukturun formalaşmasını təmin etməklə bərabər, əhalinin məşğulluq səviyyəsinin yaxşılaşdırılmasına da köməklik göstərəcəkdir.

- Dünya təcrübəsi göstərir ki, inkişaf etmiş ölkələrin əksəriyyətində kənd təsərrüfatı məhsulları istehsalçılarının maddi-texniki resurslara olan tələbatlarını ixtisaslaşdırılmış təchizat

kooperativləri yerinə yetirir və böyük uğurlar əldə olunur. Hesab edirik ki, ölkəmizdə də indiki durumda sərbəst vəsaitlərdən və bank kreditlərindən istifadə etməklə belə kooperativlərin yarıdılması yerlərdə təsərrüfatların maddi-texniki resurslara olan tələbatlarının təmin edilməsində müsbət rol oynaya bilər. Təbii ki, bu istiqamətdə dövlət himayədarlığı öz üzərinə götürsə daha asanlıqla müsbət nəticə əldə etmək olar.

- Bitkilərin normal inkişaf etməsi və yüksək məhsul verməsi üçün mineral və üzvi gübrələrin tətbiqi vacibdir. Lakin istər mineral, istərsə də üzvi gübrələr və ya lazımı dərman preparatları tətbiq edilərkən becərilən bitkinin bioloji xüsusiyyətləri, əkin sahəsi, torpaqların aqrokimyəvi səciyyəsi və qida maddələri ilə təmin olma dərəcəsi, ərazinin yerli torpaq-iqlim şəraiti mütləq nəzərə alınmalıdır. Gübrələrin verilmə vaxtını, miqdarını və üsulunu düzgün müəyyən etməklə becərilən bitkinin normal inkişafını və məhsuldarlığının yüksəldilməsini nizamlamaq mümkündür. Hər bir halda gübrələrdən və dərman preparatlarından son dərəcə düzgün və müvafiq aqrotexniki tələbata uyğun istifadə edilməlidir, əks təqdirdə, istər bitkiçilik, istərsə də heyvandarlıq məhsullarına insan orqanizmi üçün təhlükəli olan zərərli maddələr daxil ola bilər.

- Yerlərdə sosial-iqtisadi inkişafı və əhalinin ərzaq məhsullarına olan tələbatını təmin etmək üçün aqrar sahədə istehsalın gələcək inkişafının proqnozlaşdırılması mühüm əhəmiyyət kəsb edir. İstehsalın gələcək inkişaf planının düzgün proqnozlaşdırılması bütün istehsal vasitələrindən səmərəli istifadəni təmin edə bilən bir amildir. Məhsuldarlıq müxtəlif üsullarla proqnozlaşdırılır, istənilən sahədə tətbiqinin mümkünlüyü baxımından korrelyasiya-reqressiya üsulu daha geniş istifadə olunur. Mövcud durumu nəzərə alaraq, biz də bu üsuldən istifadəni məqsədmüvafiq hesab etmişik və hesablamışıq ki, dənli və dənli paxlalı bitkilərin son 15 il ərzində məhsuldarlığının bir ildə artım həddi hektardan 0,91 sentnerə bərabərdir.

VI fəsil. Təvsiyə və təkliflər

- Qeyd edilən nəticələrin bir qisminin təklif xarakterli olduğunu nəzərə alaraq, həyata keçirilməsi daha vacib olan aşağıdakı konkret təklifləri də diqqətə çatdırmağı məqsədəuyğun hesab edirik:

- Yüksək rentabelli təsərrüfatın inkişafına nail olmaq üçün kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların böyük məhsuldarlıq potensialına əsaslanaraq gəlirli və əməkütumlu istehsal sahələrinə üstünlük verilməli, istehsal vasitələri istehsal edən strukturlarla xidmət sahələri, eyni zamanda kənd təsərrüfatı ilə emal sənayesi arasında əsaslı fərqlər və mövcud çatışmazlıqlar aradan qaldırılmalıdır.

- Respublika üzrə dövlət mülkiyyətində olan torpaqların (bu torpaqlar ümumi torpaq fondunun 56,9%-i təşkil edir) istifadəsində və idarəçilikdə qayda yaratmaq məqsədi ilə «Dövlət torpaqları haqqında» Azərbaycan Respublikasının Qanunu və onun icrasını təmin edən normativ-hüquqi aktlar qəbul edilməlidir.

- Aparılan aqrar islahatların təkmilləşdirilməsi üçün torpaq və əmlak üzərində mülkiyyət hüququnun sənədləşdirilməsində qanunvericiliyin tələblərinə əməl olunmalı, müvafiq yerquruluşu, torpaq kadastrı və torpaqların monitorinqi işlərinin aparılmasına başlanmalı, məlumatlar toplusu üzrə vahid kompyuterləşdirmə sistemi yaradılmalıdır.

- Torpaqdan istifadə edən hər bir kəs torpaq ehtiyatlarından istifadəni tənzimləmək və planlaşdırmaq, habelə torpaqların mühafizəsini təmin etmək üçün hərtərəfli avtomatlaşdırılmış məlumatlar sisteminə malik olmalıdır.

- Yeni torpaq-mülkiyyət münasibətlərinin tənzimlənməsini təmin etmək üçün respublikanın aidiyyəti orqanları torpaq üzərində hüquqi, sosial-iqtisadi, ekoloji və digər vacib məsələlərin həllinə ayrı-ayrılıqda deyil, kompleks yanaşmalıdır.

- Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyini təmin etmək, kənd təsərrüfatının dayanıqlı inkişafına nail olmaq və nəhayət, kənddə (yerlərdə) sahibkarlığın inkişafına təkan vermək məqsədi ilə geniş torpaq sahəsi tələb edən mövcud kiçik təsərrüfatların (xüsusilə, taxılçılıqda, pambıqçılıqda, tütünçülkdə, kartofçuluqda, heyvandarlıqda və s.) kooperativləşməsi vacibdir.

- Yaranmış hər hansı bir təsərrüfatçılıq formasının inkişafına lazım olan iqtisadi mexanizmlə yanaşı, onun səmərəli

fəaliyyətini təmin edən mühüm amillərə: təsərrüfatın qeydiyyatı alınması, hüquqları və vəzifələri, fəaliyyət sahəsi, məsuliyyəti, uçot-hesabat işlərinin aparılması, idarə olunması, sığorta və sosial-təminat məsələlərinin həlli, informasiya və marketinq işinin təşkili, aidiyyəti xidmət və infrastruktur sahələri ilə əlaqəsi və s. xüsusi diqqət yetirilməlidir.

- Torpaqdan istifadənin iqtisadi səmərəliliyini yüksəltmək məqsədilə respublikanın vahid torpaq fondunun uçotu torpaq istifadəçiləri və yeni təsərrüfat qurumları üzrə aparılmalı, torpaq balansında kəndətrafi örüş yerləri, yay və qış otlaqları torpaqları bir yerdə eyni ad altında deyil, ayrılıqda verilməlidir. Bu torpaqlar, habelə təbii amillər və insanın təsərrüfat fəaliyyəti nəticəsində korlanmış və çirklənmiş torpaqlar inventarlaşdırılmalı, torpaqların yararsız hala düşməsinin qarşısını almaq üçün müvafiq tədbirlər həyata keçirilməlidir.

- Ümumi torpaq fondunun məqsədli təyinatına və hüquqi rejiminə görə bölgüsünə yenidən baxılmalı, onların bölgüsündə yeni torpaq-mülkiyyət münasibətləri nəzərə alınmalıdır.

- Yeni yaradılan təsərrüfatlara, ailələrin mülkiyyətinə və istifadəsinə verilən torpaqlarda baş verən dəyişiklikləri, torpağın istifadəsinə və mövcud vəziyyətinə dair zəruri məlumatları əldə etmək məqsədi ilə hər il monitorinq işləri aparılmalı, əldə olan nəticələr barədə müvafiq tədbirlər görmək üçün ümumi torpaq fonduna dövlət nəzarəti sistemi qanunvericiliklə təmin edilməlidir.

- Respublikanın ümumi su ehtiyatları və onların mənbələri dəqiqləşdirilməli (inventarlaşdırılmalı), yararlılıq dərəcələri müəyyən edilməlidir, yeni su mənbələrinin aşkarlanması istiqamətində tədqiqatlar aparılmalıdır.

- Ayrı-ayrı sahələr üzrə suya olan mövcud, yaxın dövr və gələcək tələbat müəyyən edilməli, su ehtiyatlarından səmərəli istifadə, onların mühafizəsi və itkisinin qarşısının alınması barədə tədbirlər planı hazırlanıb həyata keçirilməlidir.

- Torpaqları iqtisadi cəhətdən qiymətləndirərkən torpaqların təyinatı və hüquqi rejimi mütləq nəzərə alınmalıdır. Yəni kənd təsərrüfatı təyinatlı və qeyri-kənd təsərrüfatlı təyinatlı, tikinti və ya hər hansı bir obyekt altında olan torpaqlar eyni göstəricilər əsasında qiymətləndirilməli deyil, onların hər birinin özünəxas kriteriyaları olmalıdır.

- Torpaq kadastrının tərkib elementi kimi, torpaqların iqtisadi

sadi baxımdan qiymətləri ilə (bal qiyməti), torpağın normativ qiyməti (dəyər ifadəsində) fərqləndirilməlidir. Kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların normativ qiyməti torpağın keyfiyyəti, məhsuldarlıq qabiliyyəti və bitkinin növündən asılı olaraq potensial məhsulvermə imkanları əsasında müəyyən edilməlidir.

- Torpaq dövriyyəsinin iştirakçıları olan orqanların birgə iş fəaliyyəti təmin edilməli və torpaq dövriyyəsi üzrə bütün proses bir mərkəzdə cəmləşməlidir. Bu, bir çox neqativ halların qarşısının alınmasına və torpaq bazarında lazımsız məsrəflərin azalmasına imkan verəcəkdir.

- Torpaq dövriyyəsi iştirakçılarına lazımi informasiyanı vaxtında çatdırmaq, torpaq alıcıları və satıcıları arasında pul hesablamalarının təhlükəsizliyini təmin etmək, sövdələşmələrin rəsmiləşdirilməsi prosedurunun sadələşdirmək, iqtisadi rayonlar və digər inzibati ərazi vahidləri üzrə torpaq bazarının mövcud vəziyyəti və inkişaf istiqamətləri barədə müfəssəl məlumat sistemi qurmaq məqsədi ilə yerlərdə daşınmaz əmlak üzrə regional birjaların yaradılması vacibdir.

- Torpaqların hərrac və müsabiqə yolu ilə alğı-satqısının torpaq bazarının formalaşmasına və inkişafına müsbət təsir göstərəcəyi şübhəsizdir, lakin bu proses torpaqların yalnız imkanlı adamların əlində cəmləşməsinə gətirib çıxara bilər. Bunun qarşısını almaq üçün dövlətin prosesə xüsusi nəzarət sistemi olmalı, torpaq bazarında alıcılar üçün maksimum hədd müəyyən edilməlidir.

- Torpaq bazarı ilə bağlı bütün vəsaitləri bir yerə toplamaq, onların sərf olunmasına dövlət nəzarətini təmin etmək, vahid torpaq dövriyyəsi sistemi formalaşdırmaq, toplanan kapitalı torpaq istifadəçiliyi sahəsinə yönəltmək və s. məqsədi ilə «Torpaq Bankı» və onun yerlərdə strukturlarının yaradılması əhəmiyyətlidir.

- Torpaqlardan səmərəli istifadəni və torpaq münasibətlərinin tənzimlənməsini həyata keçirmək, ümumilikdə, torpaq ehtiyatlarının idarə olunması sistemini yaratmaq məqsədi ilə torpaqların, xüsusilə kənd təsərrüfatı təyinatlı torpaqların dövriyyəsinə nəzarəti dövlət öz üzərinə götürməlidir.

- Suvarılmayan örüş-otlaq torpaqlarının meliorativ vəziyyətini yaxşılaşdırmaq üçün elmi cəhətdən əsaslandırılmış meliorativ tədbirlərin (kollektor-drenaj şəbəkəsinin tikintisi, əsaslı hamaralama və yuma işlərinin aparılması, duzsuzlaşdırma tədbirləri və s.) həyata keçirilməsi təmin edilməlidir.

- Şorlaşmış torpaqları kənd təsərrüfatı istehsalı üçün yararlı hala salmaqdan ötrü torpağın tərkibində olan zərərli duzları kənar edən zaman, ilk növbədə, yuma ilə bağlı bütün işlər elmi əsaslarla layihələşdirilməli, ərazinin təbii təsərrüfat şəraiti, texniki təminatı və maliyyə imkanları nəzərə alınmalı və bu əsasda yuma norması, üsulu və texnologiyası müəyyən edilməlidir.

- Yuma zamanı mövcud kollektor-drenaj şəbəkəsinin işlək olması təmin edilməli, yenisinin tikintisi layihələşdirilən zaman yerli torpaq-iqlim şəraiti, ərazinin relyefi, hidrogeoloji və meliorativ vəziyyəti, habelə kollektor-drenaj sisteminin fəaliyyəti istiqaməti nəzərə alınmalıdır.

- Torpaqların meliorativ vəziyyətinin yaxşılaşdırılması istiqamətində müəyyən edilən tədbirlərin həyata keçirilməsinə dövlət dəstəyi təmin edilməlidir.

- Torpaqların meliorativ vəziyyətini əks etdirən materialların və məlumatların tədqiqini və hazırlanmasını, onun yaxşılaşdırılması istiqamətində müəyyən edilən tədbirlərin həyata keçirilməsini təmin edən qurumların birgə iş fəaliyyəti qurulmalı, eyni zamanda bunlara dövlətin dəstəyi və nəzarəti olmalıdır.

- Kənd təsərrüfatında sudan istifadənin səmərəliliyini yüksəltmək, yüksək və sabit məhsul istehsalını təmin etmək üçün suvarılan torpaqlarda su-hava rejimini yaradan suvarma şəbəkələrini və onların üzərindəki qurğuları texniki cəhətdən daim saz və işlək vəziyyətdə saxlamaq lazımdır. Bunun üçün suvarma sistemlərində istismar işlərinin düzgün təşkili, onların keyfiyyətlə və vaxtında yerinə yetirilməsi təmin edilməlidir.

- Suvarma sistemlərinin səmərəli iş fəaliyyətini təmin etmək üçün ilk növbədə, şəbəkə və qurğuların texniki vəziyyəti öyrənilməli və qiymətləndirilməlidir, yaranmış problemin səbəbi aşkar olunmalı, xidmət işlərinin aparılması zəruriyyəti əsaslandırılmalı, işin növü, həcmi və yerinə yetirilməsi müddəti müəyyən edilməli, nəhayət yerinə yetirilmiş işlərin həcmi və keyfiyyəti yoxlanmalıdır.

- Kənd təsərrüfatının maddi-texniki resurslara olan tələbatında yaranmış ağır vəziyyətdən çıxmaq və onun inkişafını təmin etmək üçün respublikada kənd təsərrüfatını maddi-texniki resurslarla təmin edən xüsusi sahə yaradılmalı və bu dövlətin

daim nəzarətində olmalıdır. Dövlət sifarişi ilə məhsul istehsal edən istehsalçıların maddi-texniki resurslarla təminatını dövlət əsasən, öz üzərinə götürməlidir.

- Gələcək məhsul istehsalı barədə sövdələşmələr və lizinq xidmətinin təşkili üçün ödənişin pulla deyil, məhsul ilə həyata keçirilməsi təmin edilməli, bu məqsədlə iqtisadi rayonlarda lizinq xidməti qurumları yaradılmalı, maddi-texniki resurslar üzrə top-dansatış bazarları formalaşdırılmalıdır.

- Kənd təsərrüfatının maddi-texniki resurslarla təminatının kooperativlər əsasında təşkilinə üstünlük verilməli, dövlət tərəfindən qiymətlər, habelə kənd təsərrüfatı və sənaye məhsullarının mübadiləsi tənzimlənmişdir.

- Məhsuldarlığın proqnozlaşdırılmasında istehsal funksiyası üsulu «torpaq – amil (faktor) – məhsul» sisteminin qarşılıqlı əlaqələrinin nəticələrinə əsaslandığı üçün dəqiqliyi daha yüksəkdir, lakin onun tətbiqi üçün konkret ərazidə stasionar eksperiment aparılmalı və onun nəticəsindən əldə olunan məlumatlardan proqnozlaşdırmada istifadə edilməlidir.

- Hesab edirik ki, qeyd edilən tövsiyə və təkliflər nəzərə alınarsa, torpaq və su ehtiyatlarından səmərəli istifadəni, torpaq kadastrı işlərinin düzgün aparılmasını və onun iqtisadi səmərəliliyinin yüksəldilməsini, ümumilikdə kənd təsərrüfatının dayanıqlı inkişafını təmin etmiş olarıq.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycanca torpaqların meliorasiyası // S.Ə.Eminovun redaktəsi ilə. Bakı: Qorqud, 2000, 184 s.

2. Babayev M.P., Həsənov V.H. Azərbaycan torpaqlarının müasir təsnifatı və nomenklaturasının nəzəri əsasları (metodik tövsiyə). Bakı: Elm, 2001, 32 s.

3. Balayev R.Ə. Urbanizasiya: şəhər iqtisadiyyatı və ərzaq problemi. Bakı: Elm, 2007, 295 s.

4. Əliyev B.H., Musayev Ə.C., İbrahimov Ə.Ə., Şəkuri B.Q. Azərbaycan Respublikasının dağ zonasında eroziya təhlükəsi və eroziyaya məruz qalmış torpaqlarda əkinçiliyin səmərəsinin artırılması yolları. Bakı: Ziya-Nurlan, 2003, 79 s.

5. Əliyev S.Ə. Azərbaycan torpaqlarının üzvi maddəsi və münbitliyi. Bakı: Azərneşr, 1964, 183 s.

6. İbrahimov Ə.Ə. Azərbaycanda torpaq eroziyasının ekoloji vəziyyətə əks təsiri və qarşısının alınması yolları /Azərbaycanda eroziyaya uğramış torpaqların səmərəli istifadəsi və kənd təsərrüfatı bitkilərinin suvarılması probleminin tədqiqi. Bakı: Ağrıdağ, 1998, s. 40–43.

7. Mahmudov Ə.Ə. Azərbaycan iqtisadiyyatının aktual problemləri. Bakı: Vətən (2-ci nəşr), 2008, 912 s.

8. Məmmədov A.İ. Kənd təsərrüfatının iqtisadiyyatı. Bakı: Maarif, 1992, 370 s.

9. Məmmədov Q.Ş. Azərbaycanın torpaq ehtiyatlarından səmərəli istifadənin sosial-iqtisadi və ekoloji əsasları. Bakı: Elm, 2007, 854 s.

10. Salahov S.V., Vəliyev A.H., Cəfərov X.F., Həşimov A.C. Müasir şəraitdə torpaqların meliorativ vəziyyətinin yaxşılaşdırılması tədbirlərinə dair tövsiyələr //Az.Elmi-Tədqiqat Kənd Təsərrüfatının İqtisadiyyatı və Təşkili İnstitutunun Elmi əsərləri, 2004, № 2, s. 21–48.

11. Vəliyev A.H. Azərbaycanda torpaq islahatı, qarşıya çıxan problemlər və onların həlli yolları // Aqrar islahatlar 10 ildə. Respublika elmi-praktik konfransın materialları. Bakı, Az. ETKTİ və Tİ, 2005, s. 121–128.

12. Vəliyev A.H. Torpaq-mülkiyyət münasibətlərinin tənzimlənməsinin əsasları. Bakı: Nurlar, 2005, 177 s.

13. Vəliyev A.H. Azərbaycanın təbii-iqtisadi rayonlaşdı-

rılmasının təkmilləşdirilməsi əsasları //AMEA-nın Xəbərləri, Humanitar və ictimai elmlər seriyası – iqtisadiyyat. Bakı: Elm, 2007, № 3, s. 91–95.

14. Бороздин С.В. Земельные отношения и аграрные реформы. М.: Единство, 2002, 239 с.

15. Гаврилюк Ф.Я. Бонитировка почв. М.: Высшая школа, 1974, 271 с.

16. Карнаухова Е.С. Дифференциальная рента и экономическая оценка земли. М.: Экономика, 1977, 256 с.

17. Котов Г.Г. Качественная оценка и повышение эффективности использования сельскохозяйственных земель. М.: Экономика, 1981, 63 с.

18. Лойко П.Ф. К проблемы оценки природных ресурсов и земли как составляющих национального богатства страны. М.: 2003, Электронное издание, шттп: //www. эосжонизем. ру/ пуб-108 штм., 39 ж.

19. Розов Н.Н., Булгаков Д.С., Вадковская Н.Н. Прогноз повышения почвенного плодородия на основе разработки агроэкономических моделей //Докл. ВАСХНИЛ, 1984, № 1, с. 3-5.

20. Салаев М.Э. Диагностика и классификация почв в Азербайджане. Баку: Элм, 1991, 239 с.

21. Строев Е.С., Волков С.Н. Земельный вопрос в России в начале ХХЫ века (проблемы и решения). М.: ГУЗ, 2001, 55 с.

22. Шкредов В.П. О планомерной организации землепользования (земельная рента и формы управления сельским хозяйством). М.: Из-во Моск. Ун-та, 1965, 15 с.

AKİF VƏLİYEV

TORPAQ İSTEHSAL VASİTƏSİ KİMİ:

Əsas müddəalar,
nəticələr, tövsiyə və təkliflər

“Şərq-Qərb”

Bakı – 2011

“Şərq-Qərb” Nəşriyyat evində çapa hazırlanmışdır

Buraxılışa məsul:	<i>Rasim Müzəffərli</i>
Texniki redaktor:	<i>Rövşən Ağayev</i>
Kompyuter səhifələnməsi:	<i>Kübra Bədəlova</i>
Üz qabığının dizaynı:	<i>Elşən Qurbanov</i>
Korrektor:	<i>Fəridə Səmədova</i>

Çapa imzalanmışdır 05.09.2011

Formatı 60×90 $\frac{1}{16}$, Fiziki çap vərəqi 5,25
Sifariş N249. Tiraj 150

“Şərq-Qərb” Nəşriyyat evinin mətbəəsində çap olunmuşdur
AZ 1123, Bakı, Aşıq Ələsgər küçəsi, 17
Tel.: (+99412) 370 68 03; 374 83 43
Faks: (+99412) 370 68 03; 370 18 49
www.eastwest.az